

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології і соціальної роботи

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи
Освітня програма: Соціальна робота. Управління
соціальним закладом
Спеціальність: 231 Соціальна робота

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

студентки **Бокач Надії Володимирівни**

Науковий керівник:

Борисюк Світлана Олексіївна,
кандидат педагогічних наук, доцент.

Рецензенти:

Криловець Микола Григорович,
доктор педагогічних наук, професор.

Хлебик Світлана Ростиславівна,
кандидат педагогічних наук, доцент.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Професор _____ «__» _____ 2020р. Лісовець О.В.

АНОТАЦІЯ

Бокач Н. В. Соціальна адаптація підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. – Рукопис.

Робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю «Соціальна робота». Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 2020.

У роботі розглянуто вікову характеристику школярів підліткового віку, розкрита сутність та зміст поняття соціальної адаптації, вплив складних життєвих обставин на соціальну адаптацію старших підлітків. Досліджено та порівняно рівень соціальної та особистісної адаптованості ліцеїстів Київського військового ліцею імені Івана Богуна та Ніжинського педагогічного ліцею.

Ключові слова: складні життєві обставини, соціальна адаптованість, адаптація, дезадаптація, підлітковий вік.

ANNOTATION

Bokach N. V. Social adaptation of adolescents in difficult life circumstances.

Work to obtain a master's degree in "Social Work". Nizhyn State University named after Nikolai Gogol. Nizhyn, 2020.

The paper considers the age characteristics of adolescent schoolchildren, reveals the essence and content of the concept of social adaptation, the impact of difficult life circumstances on the social adaptation of adolescents. The level of social and personal adaptability of lyceum students of Kyiv Military Lyceum named after Ivan Bohun and Nizhyn Pedagogical Lyceum was studied and compared.

Key words: difficult life circumstances, social adaptability, adaptation, maladaptation, adolescence.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН.	7
1.1. Соціальна адаптація як результат успішного становлення особистості в підлітковому віці.	7
1.2. Соціально-психологічна характеристика осіб підліткового віку	15
1.3. Складні життєві обставини як соціальне явище.....	26
Висновки до першого розділу.....	31
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН	33
2.1. Соціально-психологічна допомога підліткам та їх сім'ям.....	33
2.2. Результати дослідження соціальної адаптації ліцеїстів 10 класу Київського військового ліцею імені Івана Богуна (КВЛІБ) та Ніжинського обласного педагогічного ліцею (НОПЛ)	42
2.3. Тренінгова програма ефективної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.....	51
Висновки до другого розділу	56
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

В умовах постійних змін, які відбуваються в сучасному суспільстві, проблема соціальної адаптації особистості виступає на перший план. Хоч питання адаптації не є новим, але за сучасних умов швидкого зростання і темпу життя, що спричинює підвищення вимог до людини як члена суспільства взагалі і як творчої, активної особистості, зокрема, дослідження процесу соціальної адаптації набуває актуальності.

Оскільки соціальна адаптація дітей старшого підліткового віку здійснюється через засвоєння, прийняття соціальних, моральних та інших норм і цінностей суспільства як у широкому розумінні, так і стосовно найближчого соціального оточення – групи, колективу, родини і є процесом установалення оптимальної відповідності особистості навколишньому середовищу.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що адаптивні механізми у старшому підлітковому віці розвинуті недостатньо. Саме тому підлітки важко адаптуються до нових умов життєдіяльності. Крім того, труднощі процесу адаптації підсилюються «кризовістю» та «критичністю» цього вікового етапу у розвитку особистості, що виражається у підвищеній тривожності, пов'язаній, головним чином, з особливостями самооцінки, у труднощах входження у доросле життя, невідповідністю до виконання нових соціальних ролей, суперечності у сфері спілкування.

Висвітлення проблеми соціальної адаптації дітей підліткового віку знайшло відображення у працях Т. Азарової, Н. Альошиної, М. Антропової, Ю. Волошкової, О. Власової, М. Галагузової, В. Гурової, Б. Єрасової, А. Коваленко, С. Козлової, М. Кольцової, А. Кравченко, В. Маркова, А. Мудрик та ін.

У нашому суспільстві гостро постає проблема соціальної адаптації та збереження психічного здоров'я особистості. Система виховання та освіти вимагає суттєвих змін методики, цінностей та змісту підготовки нової генерації до життя. Тому проблема соціальної адаптації дітей, які перебувають в життєвих

обставинах є актуальною і потребує уваги зі сторони психологів, вчителів та батьків.

Аналіз літератури показав, що під складними життєвими обставинами більшість дослідників розуміють як несприятливі для людини події, коли їй особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі найближчого оточення, держави, суспільства, громади.

Вплив негативного досвіду на становлення особистості в умовах неблагополуччя вивчали К.Роджерс, К.Хорні, Н. Мак-Вільямс, Н.Ю. Максимова та інші. Вони вважають, що вплив несприятливого соціального оточення негативно позначається на фізичному, психічному, емоційному стані дітей, особливо підлітків.

Розробку проблематики розуміння складних життєвих обставин здійснено у працях Т. Василенко, Ф. Василюка, О. Коржової, Г. Семенової. Визначення сім'ї як соціального інституту та явищ, пов'язаних із її життєдіяльністю, займалося багато вітчизняних та зарубіжних вчених – Ю.Азаров, О.Безпалько, А.Волкова, В.Гурова, В.Гуров, І.Зверева, А.Капська, І.Козубовська, В.Постовий, А.Харчев та ін.

Особливості функціонування різних типів сімей в складних життєвих обставинах розглянуті у працях Т.Афанасьєвої, О.Бондарчука, С.Геник, А.Капської, Т.Кравченко, Н.Лавриченко, М.Лукашевича, Є.Потапчука, Т.Журбицька, Р.Федоренко. Серед наукових робіт, які вивчають різні аспекти роботи з дітьми і сім'ями групи ризику, особливий інтерес для нас мають наукові розробки С. М. Вакуленко, О.М. Мороз, В.В. Ремезової, І. С. Сьомкіної, С.В.Толстоухової, К.С. Шендеровського.

На думку, вітчизняних та зарубіжних дослідників внаслідок складних життєвих обставин у підлітків відбувається викривлення вікових новоутворень, спостерігаються емоційна нестійкість, надмірна імпульсивність, домінування примітивних потреб, невміння і небажання визначати життєві цілі, спотворена система уявлень про майбутнє або взагалі відсутні бачення та віра у майбутнє.

Зважаючи на актуальність даного дослідження ми вибрали темою магістерської роботи: **«Соціальна адаптація підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах».**

Об'єкт дослідження: процес соціальної адаптації підлітків.

Предмет дослідження: специфіка соціальної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах (на прикладі Київського військового ліцею імені Івана Богуна і Ніжинського обласного педагогічного ліцею).

Мета дослідження: вивчити специфіку впливу складних життєвих обставин на формування соціальної адаптації підлітка.

Для реалізації мети поставлено такі **завдання дослідження:**

1. Вивчити у науковій літературі проблему соціальної адаптації підлітків в умовах складних життєвих ситуацій.
2. Розкрити зміст основних понять предмету дослідження.
3. Дослідити стан соціальної адаптованості ліцеїстів у Ніжинському обласному ліцеї і Київському військовому ліцеї імені Івана Богуна та в результаті порівняльного аналізу обґрунтувати вплив складних життєвих обставин на соціальну адаптацію підлітків.
4. Розробити тренінгову програму для підвищення рівня соціальної адаптації ліцеїстів Ніжинського педагогічного ліцею та Київського військового ліцею імені Івана Богуна.

Для розв'язання поставлених завдань дослідження було використано комплекс методів:

теоретичні: аналіз наукової літератури; порівняння та узагальнення, обґрунтування ролі складних життєвих обставин у процесі соціальної адаптації підлітків;

емпіричні: спостереження, опитувальні методи(анкетування, інтерв'ювання, методи математичної обробки даних для опрацювання результатів проведеного дослідження.

Базою дослідження стали: Ніжинський обласний педагогічний ліцей та Київський військовий ліцей імені Івана Богуна.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в обґрунтуванні особливостей соціальної адаптації підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що матеріали емпіричного дослідження можуть бути використані в практичній діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників щодо попередження дезадаптації підлітків та в процесі роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах.

Апробація дослідження здійснювалася шляхом: участі у Міжнародному науково-практичному семінарі «Культура і освіта в Україні та Польщі» (25-26 жовтня 2019р.); у III Міжнародній науково-практичній конференції «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери» (24 листопада 2020р.); у IV Міжнародній науково-практичній конференції «Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення» (30 квітня 2020р.).

Результати магістерської роботи були висвітлені у наукових публікаціях :

Бокач Н. В., Губський С. А. Соціально-психологічна характеристика особистості старшокласника як основа формування їх соціальної адаптації. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (30 квітня 2020 р. м. Ніжин) за редакцією О. В. Лісовця, С. О. Борисюк. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2020. С. 127-129;

Бокач Н. В. Особливості соціальної адаптації школярів підліткового віку. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2020 р. м. Ніжин) за редакцією О. В. Лісовця, С. О. Борисюк С. О. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2020. С. 16-18.

Структура магістерської роботи складається зі вступу, 2-х розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, список використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН.

1.1. Соціальна адаптація як результат успішного становлення особистості в підлітковому віці.

Зважаючи, на умови сучасного суспільства соціальну адаптацію підлітків, прийнято розглядати як один із найважливіших напрямів соціальної роботи, оскільки він зорієнтований на створення загалом сприятливих умов для соціального розвитку дитини підліткового віку.

В науковій літературі, в процесі дослідження соціальної адаптації сформувались різноманітні погляди на суть даного поняття.

По-перше, адаптація використовується для позначення процесу, при якому організм пристосовується до середовища, по-друге, адаптація використовується для позначення відносин рівноваги, яке встановлюється між індивідом і середовищем, по-третє, адаптацію розуміють як результат пристосувального процесу [5].

Таким чином, соціальна адаптація розглядається як активне пристосування людини до умов оточення, в якому вона перебуває, шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у суспільстві. Під категорією соціальної адаптації розуміється процес активного пристосування особистості до умов соціального середовища, тип взаємодії індивіда або соціальної групи із соціальним середовищем [28].

Вивчення процесу адаптації пов'язане з дослідженням співвідношення цього феномена з процесом соціалізації. Соціальна адаптація і соціалізація відображають процес взаємодії особистості з навколишнім середовищем.

Адаптація є одним з аспектів процесу соціалізації, який обов'язково проходить кожен індивід свого життя. Крім, того в життєвій практиці окремі індивіди, сім'ї, групи мають адаптуватися у разі нормальної або катастрофічної зміни соціального середовища або свого статусу в ньому (інвалідність, переїзд, розлучення батьків тощо) [36].

Соціальна адаптація як умова розвитку і буття особистості в підлітковий період має принципові відмінності від адаптації в дитинстві. Розбіжність пов'язана не стільки із зовнішніми обставинами, скільки із внутрішніми чинниками. В процесі адаптації людина виступає як об'єкт впливу соціального середовища та активний суб'єкт, який розуміє вплив цього середовища.

Соціальна адаптація включає комплекс всіх типів діяльності, що здійснюються. З однієї сторони, це пов'язано з орієнтовними прагненнями з розумінням змін у предметній діяльності, оцінюванням особистої та суспільно значущості змін, що відбуваються, з встановленням необхідних емоційних контактів та стосунків. З іншої, це здійснюється в діалектичній єдності з оцінною діяльністю, засобами корекції поведінки особистості та її об'єктивної діяльності, що пов'язуються зміною навколишнього світу [2].

Процес соціальної адаптації є постійним, враховуючи той факт, що середовище постійно змінюється під дією соціальної реальності, що без сумніву, вимагає інших способів пристосування індивіда.

У процесі соціальної адаптації здійснюється не тільки пристосування до нових соціальних умов, але й реалізація його потреб, інтересів та прагнень. Особистість входить у нове соціальне оточення, стає його повноправним членом, самостверджується і розвиває свою індивідуальність. У результаті адаптації формуються соціальні якості спілкування, поведінки і діяльності, що прийняті в суспільстві, завдяки яким особистість реалізовує свої прагнення, потреби, інтереси і може самовизначитися [40].

Одним із головних чинників соціального становлення підлітків є школа. Його роль, як каналу соціалізації, не обмежується передачею знань, умінь та навичок, а впливає на характер виховання, життя дитини в ньому, де відбувається засвоєння ціннісних орієнтацій, моральних норм, навичок групової поведінки, що забезпечують перехід у доросле життя. Надмірна організація, командно-адміністративний стиль та регулювання шкільного життя стримують ініціативність учня, позбавляють його почуття причетності до справи та знижують його індивідуальність [21].

Вибір умов життя для старших підлітків проходить певні етапи. Кожен з них пристосовується і можливо повністю змінює свою соціальну спрямованість.

Найбільш розповсюдженими вважаються такі етапи соціальної адаптації: початковим є етап, коли особистість, яка має адаптуватися, лише фіксує поведінкові норми певної групи, але система цінностей суспільства ним ще не визначена, наступним стає етап терпимості, коли як і соціальне середовище, так і індивід визначають стандарти поведінки, які проявляються через ставлення один до одного, потім настає стадія пристосування, яка пов'язується з взаємними вчинками, коли індивід приймає систему цінностей середовища в якому перебуває, коли індивід відмовляється від колишніх зразків та цінностей настає остання стадія повноцінної адаптації [24].

Прояв різних комбінацій, способів, стратегій, прийомів є процесом соціальної адаптації. Поняття «стратегія» розглядається як спрямування та організація способів ведення поведінки, дій та який покликаний не тільки досягати випадкових та повсякденних, але й визначальних цілей.

Стратегія соціальної адаптації визначається як суб'єктивний спосіб пристосування особистості до суспільства і його правил. Вона визначається досвідом ранніх дитячих переживань, неусвідомленими рішеннями, прийнятими, відповідно до суб'єктивної схеми сприйняття ситуацій, і свідомим вибором поведінки, прийнятим стосовно до намірів, прагнень, потреб, сукупності цінностей особистості.

Стратегії соціальної адаптації є унікальними та неповторними для кожного індивіда, але деякі особливості та риси можна виділити, які є загальними та типовими для ряду стратегій адаптації [17].

Науковець А. Лазурський виокремлює три ступені взаємин «людина-соціум»:

- 1) на першому ступені індивід залежний від навколишнього оточення. Зовнішні умови оточення, в яких знаходиться людина, пригнічують її, тому адаптація є недостатньою;
- 2) на другому ступені адаптація здійснюється на благо себе та соціуму;

3) на третьому ступені визначає творче ставлення до навколишнього середовища, індивіди здатні не тільки успішно адаптуватися до соціуму, але й здійснювати вплив на нього, таким чином, змінюючи оточуюче середовище згідно до своїх власних захоплень та потреб [35].

Основним елементом соціальної адаптації є визнання особою соціальної ролі. Тобто соціальну адаптацію можна віднести до одного з головних соціально-психологічних процесів соціалізації підлітка. Успішність процесу адаптації має залежити від того, наскільки підліток добре оцінює самого себе та своє соціальне оточення. Спотворений або недостатній образ про себе призводить до відхилень процесу соціальної адаптації (невротичні та психосоматичні розлади, алкоголізм, наркоманія тощо [2]).

Народжуючись, дитина попадає у світ соціальних взаємин, стосунків між людьми, де кожен виконує не одну, а багато ролей (члена родини, жителя села чи міста тощо). Освоюючи дані ролі, підліток розвивається та соціалізується, стає повноцінним членом соціуму. Його оточення відіграє вирішальну роль. Формування особистості залежить від того взаємозв'язку з оточенням підлітка. Тільки завдяки завзятої та повноцінної участі в системі суспільних взаємин опановуються функції, які потрібно виконувати в житті, визначається особисте відношення до цих функцій, таким чином особистість виступає, як соціальне явище. У сучасному суспільстві процеси соціалізації мають свою специфіку, яка пов'язана з ознаками соціальної структури та мобільності (розподіл діяльності, проникність соціальних меж). Життєвий шлях підлітка у звичайному суспільстві значною мірою, визначається соціальною групою, в якій знаходяться його батьки. Протягом життя людина постійно проходить відповідні вікові стадії і на кожній підлягає «попередній соціалізації». У теперішньому суспільстві соціальна мобільність є імовірнісною, із відповідної вихідної позиції підліток може дістатись до багатьох інших. Не можна наперед підготувати підлітка до діяльності у значних групах. Як результат він спочатку потрапляє в групу, але вже потім розпочинає до неї пристосовуватися [34].

Як зазначають науковці, що процеси адаптації в підлітковому віці проявляються у трьох формах, які різняться неоднаковим співвідношенням свідомих та стихійних механізмів пристосування:

1) здебільшого стихійний перебіг процесів адаптації проявляється в незадоволенні людиною умовами її самореалізації без обґрунтованого осмислення шляхів виходу з існуючого стану. У даному випадку закінченням процесу пристосування є відмова від суспільно-корисної діяльності, переміщення центру активності особистості у сферу дозвілля чи самореалізація людини в альтернативних групах, які не є частиною соціальної структури суспільства. У сьогоденних умовах дані процеси виражаються в переключенні людини на саму себе, в різних оздоровчих системах, в незвичайних засобах фізіологічної та психологічної і самореалізації;

2) ця форма характеризується майже рівним співвідношенням усвідомлених та природних компонентів, що проявляється в побудові близьких до ідеалу моделей уявної діяльності без їх фактичного здійснення. Створення різноманітних соціальних утопій та їх просування буде виступати результатом даної форми адаптації особистості;

3) переважання свідомих елементів, що знаходить своє відображення в формуванні життєвих планів особистості та цілеспрямованій життєдіяльності. Дана форма адаптації найбільше сприятиме реальній самореалізації особистості та перетворенню її на суб'єкта соціального розвитку[25].

Завдяки цьому зазвичай прийнято розрізняти соціальну адаптацію на первинну і вторинну. Первинну соціальну адаптацію пов'язують з розвитком загального образу дійсності. Вторинна соціальна адаптація характеризується визначенням поділу праці і відповідно цьому відбувається соціальний розподіл знання. Існує дещо інший погляд, при якому соціалізація виступає як процес, який відбувається в наступних двох напрямках становлення людини як особистості і становлення людини як суб'єкта діяльності. Кінцевим результатом такої соціалізації у вигляді особистості і у вигляді суб'єкта діяльності з утворенням індивідуальності особистості.

Адаптованість особистості може бути внутрішньою, що проявляється у формі перебудови її функціональних структур та систем особистості за певної трансформації середовища, її діяльності та життя. У цьому випадку і зовнішні форми поведінки, і діяльність особистості варіюються і приходять до відповідності з сподіваннями середовища. Існує також зовнішня адаптація особистості, коли внутрішньо та змістовно особистість не перебудована і зберігає себе, свою незалежність. В результаті відбувається так звана інструментальна адаптація особистості[16].

Адаптаційні ситуаційні можливості особистості не є непостійними. Вони можуть знижуватися або посилюватися, в залежності від умов та їх своєрідності. Таким чином, зниження адаптаційних можливостей визначається таким явищем, як дезадаптація.

Дезадаптація характеризується насамперед знищенням, зникненням, повною відсутністю і тільки набагато рідше вживається як зниження, зменшення.

Зазвичай дезадаптацію, в науковому полі, розглядають як невідповідність психофізіологічного та соціально-психологічного статусу людини до вимог життєвих ситуацій, що в свою чергу, не дає їй пристосуватися до умов оточення, в якому вона перебуває.

Явище дезадаптації може виникати в окремому або будь-якому середовищі. Як приклад, дитина вдома відчуває себе на досить комфортному рівні, і не відчуває явищ дезадаптації, а в школі, навпаки, незручно [36].

На думку, М.А. Галагузової соціальна дезадаптація дитини виступає як процес втрати нею або рівень незрілості у її соціально значущих якостей, що заважають успішній адаптації до соціальних умов.

Якщо простежувати дезадаптацію в умовах навчального процесу, то дезадаптація характеризується формуванням неадекватних механізмів адаптації підлітка до навчального закладу, яка проявляється у вигляді психосоматичних реакцій та захворювань, порушення в навчанні й поведінці, конфліктних ситуацій, психосоматичних захворювань і реакцій, підвищеного ступеню тривожності, викривлень у розвитку особистості.

Ознаками дезадаптації у підлітковому віці можуть бути наступні:

- складнощі у навчальній діяльності, які проявляються в негативних наслідках;
- порушення у взаєминах з однокласниками, батьками, вчителями;
- емоційні розлади;
- зниження комунікабельності, емоційної стійкості, здатності до самоконтролю, соціальної сміливості;
- підвищення показників тривожності, емоційної збудливості, замикання в собі [16].

Процес соціальної адаптації є однією із складових соціалізації. Однією з очевидних властивостей сьогodнішньої соціалізації належить є її тривалість, порівняно з попередніми етапами. Юність, як етап соціалізації, значно зростає порівняно з попередніми епохами. Загалом його статус змінився. Якщо раніше юність розглядалась як підготовка до умов соціального життя, то у сучасному суспільстві вона трактується як особливий період життєдіяльності, який є не менш цінним, ніж життя дорослого. Таке відношення передбачає більшу повагу та вищий статус юності порівняно з попередніми етапами. На міждержавному рівні діють спеціальні закони, щодо захисту прав підлітків. Суспільство стає до нього більш толерантним, оскільки юність визначає майбутнє [2].

Отже, суть процесу соціалізації полягає в тому, що особистість поступово засвоює соціальний досвід і використовує його для адаптації до соціуму.

Труднощі, що виникають в процесі соціалізації у період ранньої юності пов'язують з трьома головними факторами:

- невідповідність між низьким соціальним статусом та високим рівнем претензій (бажанням прославитись), враховуючи їх вік;
- розбіжність між старими стилями виховання, зорієнтованим на те, що для батьків, діти завжди залишаються дітьми та новими потенційними можливостями підлітків, враховуючи психофізіологічне дозрівання;
- суперечність між посиленням на орієнтацію на незалежність та зростаючою залежністю від думок і поведінки ровесників[3].

При цьому соціальна адаптація являє собою не тільки станом людини, але процесом, при якому соціальний організм набуває рівноваги, стійкості до впливу соціального середовища.

Таким чином, механізм соціальної адаптації особистості виступає як єдиний процес діяльності, спілкування, самосвідомості в соціальній діяльності людини, коли відбувається перетворення її внутрішнього світу, реалізація прихованих можливостей, які допомагають повноцінно включитися в процеси соціальної адаптації, як активності, особистості. Соціальна самосвідомість виступає як механізм соціальної адаптації, при якій відбувається формування й усвідомлення своєї соціальної приналежності й ролі.

Існують такі механізми соціальної адаптації особистості:

1) когнітивний механізм, що залучає всі психічні процеси, які пов'язані з пізнанням середовища: сприймання, відчуття, уявлення, пам'ять, мислення, уява, тощо;

2) емоційний механізм, який включає емоційні стани та різні моральні почуття;

3) практичний, поведінковий механізм, який пропонує відповідну спрямованість діяльності людини у соціальній практиці[17].

Отже, головною причиною труднощів соціальної адаптації у підлітковому періоді є рольовий конфлікт або рольове безправ'я підлітків, а успішне становлення особистості підліткового віку, значною мірою залежить від потенціалу адаптації особистості. Адаптивний потенціал розкривається як рівень прихованих можливостей суб'єкта оптимально інтегруватися в змінені або нові умови соціального середовища. Це пов'язано з адаптивним розвитком, збагаченням особистістю досвіду з пристосування до умов соціального середовища.

1.2. Соціально-психологічна характеристика осіб підліткового віку

Підлітковий вік вважається одним з визначальних етапів у житті людини. Це період починань та подальшого становлення особистості, яке відбувається по-різному, залежно від індивідуально-психологічних особливостей особистості. Відбуваються зміни в духовній та емоційній сферах особистості підлітків старшого віку (характеризується особистісними новоутвореннями, інтенсивністю росту і розвитку організму), визначають новий рівень самосвідомості, необхідність у самоствердженні, рівноправного і довірливого спілкування з однолітками та близькими. Інтенсивність в статевому розвитку визначає появу статевого потягу та пов'язаних з ним переживань та інтересів.

Період ранньої юності припадає на 12-17 років, який відповідає старшому шкільному віку, тобто 6-9 класів нинішньої школи. На цьому віковому етапі особистість дитини зазнає складних і розбіжних змін, на основі цього його ще називають складним, переломним, минуцим. Така оцінка обумовлена багатьма якісними змінами, які часто пов'язують з радикальним розривом минулих позицій, характеристиками діяльності, інтересами та стосунками дитини. Вони відбуваються за відносно короткий час, в основному несподівано і надають процесу розвитку стрибковий, стрімкий характер. Ці зміни майже завжди виникають з появою суб'єктивних проблем у підлітків. Складним є і його виховання, оскільки підліток не підкоряється впливу дорослих, і виявляє свою непокірність, опір та протест в різних формах [37].

Підлітковий вік, ще визначається як перехідний, оскільки в цей період відбувається від юності до дорослості. Прояв цієї особливості відбувається у фізичному, соціальному та духовному розвитку особистості.

Як вважає, Л. Виготський, при дослідженні осіб старшого підліткового віку важливо, виявити основні новоутворення у психіці підлітка, визначити соціальну ситуацію її розвитку, яка у певному віці забезпечує унікальну систему відносин між дитиною та навколишнім середовищем. І суть кризи перехідного періоду полягає у перебудові цієї системи. Психологічний зміст підліткової

кризи характерний появою почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до своїх можливостей та здібностей, ставлення до себе як до дорослого. Для підлітків характерні прагнення до ідеалів, максималізм, значні фізіологічні зміни.

Таким чином, якщо брати до уваги різні теорії, можна затвердити, що на прояв особливостей перебігу підліткового періоду, впливають реальні соціальні умови життя і розвитку підлітка, його соціального становища серед однолітків та дорослих. У його психічному розвитку вирішальну роль відіграє система соціальних зв'язків (зв'язків із зовнішнім середовищем). На соціальні відносини з навколишнім середовищем, опосередковано впливає біологічний фактор [8].

У старшому підлітковому віці, як і в молодшому, головним соціальним середовищем дитини є школа. Внутрішні умови розвитку тісно пов'язані із зовнішніми. У старших підлітків, у порівнянні з молодшими, відбуваються радикальні зміни у змісті та співвідношенні мотиваційних тенденцій особистості підлітка. На даному етапі у підлітків є певний набір прагнень, які виявляються у бажанні вийти за межі школи, знайти своє місце у гурті однолітків та долучитися до праці і життя дорослих [20].

Характерною особливістю соціальної ситуації розвитку підлітка є включення його до нової системи взаємовідносин, спілкування з дорослими та однолітками, в придбанні нових соціальних функцій. У школі це проявляється насамперед у необхідності встановлення соціальних зв'язків не з одним, а з багатьма вчителями, з урахуванням особистих якостей кожного з них та доволі часто їх суперечливих вимог. Все це, як зазначає Л. Божович, визначає нову позицію учнів по відношенню до вчителів, певним чином звільняє їх від безпосереднього впливу дорослих, робить їх більш незалежними. Найважливішою зміною в соціальній ситуації розвитку підлітка, на її думку, зумовлена роллю групи однолітків в його власному житті. Тому в навчальній та виховній роботі з підлітками є необхідністю враховувати важливість діяльності однолітків.

Особливо залежить соціальна ситуація розвитку підлітка від його родини та відносин з батьками. Якщо ці відносини будуються на врахуванні його потреб та можливостей, на принципах взаємної довіри та поваги, то підліток буде легко долати складнощі у процесі навчання і спілкування, при цьому активно набуваючи соціальний досвід, що утвердився в таких елементах суспільства, як група однолітків та шкільний клас.

Зміни в соціальній ситуації розвитку особистості значною мірою залишили підлітка «один на один» у складних життєвих обставинах. У сучасному світі не кожна доросла людина може впоратися зі зростаючим числом економічних, політичних, фізичних та інших загроз, не кажучи вже про труднощі підростаючого покоління, соціальний якого незмірно малий, який не завжди доповнюється досвідом дорослих [11].

Підлітки почувають себе особливо вразливими і незахищеними, оскільки навички подолання труднощів, вирішення складних ситуацій у них формується в дефіцитному середовищі.

Все це є підставою для виокремлення підлітків в особливу демографічну, соціальну та психологічну групу, з відповідними для неї орієнтирами, цінностями, нормами та манерами поведінки, що формують своєрідну субкультуру.

Характерною рисою для осіб ранньої юності є посилене бажання спілкуватися з однолітками, насамперед з однокласниками, і старшими за себе, відносини з якими відіграють надзвичайно важливу роль у його житті. Підліток намагається отримати повагу і визнання однолітків, мати серед них авторитет. Щоб цього досягти, йому необхідно відповідати сподіванням ровесників, які не завжди відповідають моральним нормам. У компанії однолітків починає розроблятися нова система принципів оцінки людської поведінки та особистості людини, формуються нові морально-етичні вимоги. Як результат, його самосвідомість набуває нового рівня розвитку. При аналізі поведінки та особистих якостей друзів, підліток розробляє систему вимог не тільки до них, а й до себе. У своїх товаришах він цінує старанне ставлення до праці,

принциповість, соціальну активність, відкритість, чесність, доброту, силу. Це є важливими якостями, які є безпосередньо пов'язані з його взаємодією з однолітками. Підлітки можуть не видержувати зазнайства, зверхності та хвастливості [21].

У старших підлітків завжди виникає потреба у спілкуванні, але протягом періоду навчання у старших класах, воно набуває іншої якості, різного за змістом та формами висловлювання. Саме від природи спілкування визначає активну взаємодію учнів в повсякденному житті.

Вплив групи однолітків на соціалізацію здійснюється за допомогою відповідних соціально-психологічних механізмів, які охоплюють: навчання, наслідування, зараження та ідентифікація.

Наслідування є одним з основних механізмів соціалізації у гурті ровесників, зокрема поміж підлітків. Цей процес, на відміну від навчання, здійснюється мимовільно. Зазвичай об'єктом наслідування стають ті ровесники, яких більше поважає підліток, його референтна група.

Зараження цей процес також є неусвідомленим, який визначається передачею емоціонального стану за вільного спілкування. Наприклад, група підлітків, яка танцює на дискотечі, дбає про загальний настрій всіх. Механізм такого «зараження» зазвичай виконує досить важливу роль, через вплив при прийнятті рішень.

Ідентифікація - порівняння самого себе з кимось. Ідентифікація допускає відповідати на питання «Хто я?», знайти своє місце у світі. Ідентифікація з гуртом однолітків розкривається за допомогою символів. Символи, що виражаються через зовнішній вигляд, вживання своєрідного сленгу, жестів, кажуть з ким людина себе порівнює [2].

Бувають випадки, коли однолітки не дозволяють їм бути в своєму колективі, ставляться до них вороже і упереджено. Вчителям досить сказати одне слово, як вони вже розгублені, за що їх засуджують і критикують.

В підлітковому віці починає формуватися світосприйняття. Цьому сприяє професійне самовизначення, здійснюється диференціація здібностей. У цей

період відбувається становлення певного рівня самосвідомості. Підліток відчуває зміну особистості, зумовлена активним бажання пізнавати себе, вивчати свої здібності і можливості. У зв'язку з цими процесами виникають різкі коливання в самому підлітку, які призводять до нестабільної самооцінки.

Підлітку нелегко, коли процес його дорослішання відбувається в нестійких умовах сучасного соціуму. У такій ситуації опиняється переважна кількість підлітків.

Незалежно від того, яке буде соціальне середовище, вони всі переживають цей період по-своєму: у них починаються напади агресії, вони не слухаються вчителів і батьків, грублять їм. Деякі міняють компанії, виявляють інтерес до алкоголю, пробують наркотики, що значно впливає на розвиток різних видів адаптації підлітка. Вони перестають виконувати покладені на них освітні завдання, практично постійно не відвідують шкільні заняття, порушують норми поведінки в школі, руйнуючи своє емоційне благополуччя. У цей період адаптації підлітків до навколишнього світу на новому віковому етапі особливо важливо звернути увагу, залучити до співпраці батьків, шкільних педагогів[36].

У підлітка інтенсивно розвивається самосвідомість, яка проявляється через зацікавлення до свого внутрішнього світу, що призводить до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Однак моральна мотивація при цьому ще не є стабільною, і тому підліток легко надихається, особливо тими формами соціальної поведінки, які роблять його дорослим на власні очі.

Одним із ключів успішного входження в колектив, є здатність особистості адаптуватися до соціального середовища, результатом якого є її внутрішній комфорт. Оскільки основним завданням освіти на сучасному етапі є формування такої особистості, яка буде почувати себе впевнено у будь-якому колективі, з вірою у власні здібності, з вмінням знаходити спільну мову з різними людьми. Ось чому так важливо на початку навчання в ліцеї приділяти велику увагу питанню соціальної адаптації особистості [37].

Слід розуміти, що зі зміною навчального закладу, перш за все змінюється для учнів соціальний статус, що характеризується переходом від дитинства до

дорослості. Доросле життя вимагає відповідальності за свої вчинки, соціального досвіду, вміння спілкуватися з різними людьми.

Іноді до ліцею приходять навчатися діти, які зростали у тому соціальному середовищі, в якому не знайшлося дорослих, які допомогли б їм повірити у власні сили, розкрити обдарованість від природи. І результатом є те, що дитина виростає без віри у власну унікальність та невпевненою у собі.

Головним фактором розвитку підлітка є його власна соціальна активність, яка спрямовується на засвоєння важливих для нього зразків цінностей і поведінки, на вибудовування відносин з дорослими, однолітками. Підлітки залучаються до різних видів суспільно корисної діяльності, що значно розширює сферу їх спілкування, можливості для засвоєння соціальних цінностей, сприяє формуванню моральних якостей особистості [21].

У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і однолітками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно впливає на розвиток психіки та особистості в цілому.

Таким чином, спілкування у старшому підлітковому віці є важливою діяльністю, без якої є неможливим нормальний розвиток. Тільки контактуючи з ровесниками підліток може порівнювати свої власні можливості, формувати та вдосконалювати себе, переживати різні соціальні ролі, побачити себе зі сторони.

Міжособистісне спілкування підлітків, реалізується через спілкування з однолітками, їх роль у формуванні особистості є різною. Якщо під час спілкування з дорослими підліток засвоює соціально значущі критерії цілі, оцінки та мотиви поведінки, засоби аналізу навколишньої дійсності та способи дій, то в процесі спілкування з ровесниками є своєрідною перевіркою себе у галузі особистого, зокрема конкретного морального. В процесі спілкування з дорослими підліток завжди знаходиться в положенні молодшого, певною мірою приборканого, і враховуючи ці умови не всі морально-етичні норми можуть бути ним засвоєними та перевіреними. І лише в відносинах з ровесниками він відчуває себе рівноправним, намагаючись виконувати ролі виконавця та організатора, товариша і друга, який зберігає чийось таємницю і довіряє свої іншим [2].

Підліток хоче виглядати та діяти, як дорослий, мати свої можливості і права. Тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. Це може проявлятися у наслідуванні старших чи однолітків, які були б більш вправними в чомусь. Однак вплив ровесників не може зменшити значення безпосереднього контакту з дорослими, спільних дій з ними. Саме в спільній діяльності дорослий має реальні можливості впливати на формування особистості підлітка, його дозрівання. Тому йому надзвичайно важливо зайняти правильну позицію в стосунках з дитиною [20].

Для підлітків характерною є зміна відношення до дорослих. Підліток починає проводити аналіз поведінки, стосунків, соціального статусу та більш критично оцінювати слова та вчинки дорослих. Вимоги підлітка до дорослого є надто суперечливими. Він тягнеться до незалежності, протестуючи проти опіки, контролю, недовірливого ставлення, водночас відчуваючи тривогу і страх перед необхідністю подолання проблем, надіється на допомогу і підтримку зі дорослих, але не завжди відкрито це визнає.

Дорослий має бути другом для підлітка, виступаючи другом-приятелем, другом-наставником. Завданням дорослого є допомогти підлітку пізнати свій внутрішній світ, навчити правильно оцінювати власні можливості та здібності, при цьому знаючи своє місце в середовищі дорослих. Відчуваючи прихильність з боку дорослих, підлітки починають відкриватися та довіряти дорослим, але якщо проявляється байдужість зі сторони дорослих, вони сприймають болюче. При відсутності взаємної довіри це не тільки ображає, але й завдає значної шкоди моральному та духовному розвитку підлітка. Наявність дорослого друга є однією з найважливіших умов нормального та гармонійного розвитку особистості [28].

Спільна діяльність з дорослими, що організовується на засадах єдності захоплень та інтересів, є важливою для підлітка. Така співпраця може мати різний зміст, наприклад підліток може допомагати батькам у господарстві, навіть консультувати їх з певних питань, а дорослі мають прислухатися до його думки. Така спільна діяльність допомагає створити спільний досвід, почуття, настрої,

наміри, полегшує встановлення контактів з підлітком, визначає духовну та емоційну близькість. У спільній діяльності дитина починає розуміти складний внутрішній світ дорослих, глибину переживань та думок, вчиться піклуватися про людей.

У старшому підлітковому віці дитина проводить паралелі між діями дорослих і своїми, таким чином, прагне зрозуміти, що означає бути дорослим. Підліток помічає помилки з боку дорослих, не терплячи намагань принизити його. Але якщо дорослі починають визнавати свої помилки, то діти пробачають їх. Зазвичай, об'єктом критики (заслуженої і незаслуженої) стає вчитель, якого іноді учні звинувачують у несправедливих діях по відношенню до них. Упереджене ставлення дітей до вчителя батьки не повинні заохочувати, доцільним в такому випадку буде спонукати його думати над своїми вчинками та поведінкою.

Через появу в підлітку нових психологічних особливостей, іноді їх відносини з дорослими супроводжуються конфліктними ситуаціями, негативною поведінкою, з включенням проявів грубості та впертості. Зазвичай це пов'язане з прагненням до незалежності, яке дорослі ніяк не сприймають і не підтримують. Підлітки хочуть, щоб їх думки, бажання та настрої були враховані, вони не терплять недовірливого, байдужого ставлення, особливо в присутності товаришів. Однак в цьому випадку прояви негативної поведінки та конфліктів підлітків є неминучими [20].

Компетентні, досвідчені батьки і вчителі знають, що легше передбачити та запобігти конфліктним ситуаціям, ніж долати їх наслідки, і відповідно будувати їх взаємодію з підлітками. Як правило, вони дбайливо і з розумінням ставляться до внутрішнього світу, переживань, захоплень дитини, труднощів і особистих проблем, поєднують високий рівень вимог з високою повагою до її особистості. Це робить дорослих значущими і потрібними підлітку. А бути значущим і необхідним - означає ділитися його тривогами і сумнівами, стати другом, у якого можна шукати підтримки, відповіді на свої запитання, що можливо лише за умови взаємної відкритості і довіри, розуміння та співчуття.

Дорослий, який за будь-яких обставин готовий бути поруч із підлітком, сприймати його таким, яким він є, вчасно прийти йому на допомогу, турбуватися про гармонійний розвиток його особистості, виховання моральних якостей, аналізувати дії та людей і стосунків, критично ставитись до себе та своїх вчинків, відіграє неоціненну роль у процесі адаптації старшого підлітка до нової соціальної ролі, у його самопізнанні та пізнанні світу в цілому, у соціальному та особистому самоствердженні та самовираженні.

Дорослий не повинен намагатися замінити підліткові друзів-ровесників, побоюючись їх негативного впливу. Щоб якоюсь мірою налагодити стосунки з дитиною, дорослий повинен знати специфіку сфери спілкування підлітка [28].

У підлітковому віці дитина більше часу проводить з друзями, наслідуючи їх. Дружба підлітків базується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони однаково проводять час, читають однакові книги, слухають одну і ту саму музику, віддають перевагу подібному одягу та манерам. Підлітки вважають своїх друзів найрозумнішими, найкращими, наслідуючи їх, створюють себе, виховують у собі необхідні якості.

Для підлітка надзвичайно важливо оцінювати особисті якості, знання та вміння, здібності та можливості своїми друзями. Співчуття та адекватне сприйняття він знаходить у своїх товаришах, тому що дорослим це здається незначним.

Група підлітків-ровесників характеризується непослідовністю, змінливістю поглядів та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення ровесників у групі, може свідчити про постійне внутрішнє осмислення і переосмислення, переживання, приміряння вчинків і стосунків з друзями до вимог моралі [21].

У суспільно корисній діяльності відбувається не тільки оздобуття знань, розвиток умінь і навичок, але й соціалізація підлітка як особистості. Його соціальні потреби найбільше задовольняються груповою суспільно корисною діяльністю. Йдеться про спілкування з однолітками, самоствердження серед них та дорослих. Завдяки цій діяльності він засвоює правила поведінки, соціальну

мораль, у нього формуються погляди, переконання, принципи, ідеали, життєві цілі. Це пов'язано з резервами виховання підлітка як особистості.

При організації суспільно корисної діяльності дуже важливо, щоб підлітки не обмежувались цілями та інтересами своєї контактної групи, оскільки таке обмеження породжує груповий егоїзм, а завданням виховання є формування просоціальної, гуманістичної спрямованості особистості. Це можливо, якщо підлітки керуються мотивами відповідальності за спільну справу, досягненням соціально значущих цілей [2].

Як правило, учні старшої школи готові взятися за будь-яку суспільно корисну справу, їх приваблює зміст і форма позакласних чи позашкільних занять, вони захоплюються героїкою, романтикою, їм подобаються піші прогулянки, подорожі, дослідження. Учням старших класів важливо бачити сенс того, що вони роблять, перспективу успіху.

У процесі суспільно корисної діяльності у підлітків виникають внутрішні суперечності, які вони не завжди можуть вирішити самостійно. Іноді діти спочатку виявляють пристрасний потяг на початку і байдужі у процесі роботи. Це часто спричиняє незацікавленість інших (однолітків, дорослих) у їхній діяльності або відсутність знань про способи здійснення чогось.

Суспільно корисна діяльність забезпечує умови для самовираження підлітка в суспільно значущих справах, для розвитку його самодіяльності, відповідає прагненню зайняти більш вагоме становище в системі суспільних відносин. Основне її значення полягає в тому, що вона дозволяє змогу учневі змодельовати реальну практику суспільних відносин, задовольняє його потреби ввійти в активне життя суспільства.

Крім суспільно корисної діяльності та спілкування, основною діяльністю для підлітка залишається навчання. Він віддає перевагу тим типам навчальної діяльності, які, на його думку, роблять його дорослим на власні очі та в очах значущих інших. Найчастіше його приваблює самостійна робота на уроці, складний навчальний матеріал, вміння самостійно організувати свою пізнавальну діяльність поза межами школи. Але дуже часто підліткові не

вдається впровадити нові форми навчальної діяльності, оскільки він ще не володіє способами їх виконання. Тут педагог повинен йому допомагати, підтримуючи та стимулюючи його пізнавальні інтереси, заохочуючи його подальші зусилля, прищеплюючи йому віру в себе [39].

У більшості підлітків, як правило, інтерес до навчання зменшується, а школа перестає бути для них центром особистого (морального, духовного) життя.

В основному це пов'язано з відсутністю навчальної діяльності у молодшому шкільному віці, що не дозволяє задовольнити найгострішу потребу підлітка - потребу в самоствердженні. Подбавши про подолання цієї проблеми, дорослі, особливо вчителі, повинні допомогти йому надолужити втрачене у формуванні навчальної діяльності, самостійно визначати навчальні завдання, вибрати раціональні методи та шляхи їх вирішення, контролювати та оцінювати їх роботу.

У підлітковому віці зміст освіти розширюється, оскільки засвоєння знань часто виходить за рамки школи, навчальної програми і здійснюється самостійно й цілеспрямовано. З часом ця тенденція посилюється. Багато учнів мають сильне прагнення до розумової праці, оволодінням новими знаннями та вміннями, усвідомленим інтересом до певних предметів та відповідних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту. У деяких підлітків обсяг знань в одній чи кількох областях може бути набагато вищим за вікову норму [21].

Оптимальні умови для розвитку особистості формуються тоді, коли засвоєння знань стає суб'єктивно необхідним та важливим для підлітка. Саме в цьому віці з'являються нові мотиви навчання, пов'язані з формуванням ідеалу, життєвих перспектив, професійних намірів та самосвідомості. Далекі і близькі цілі організують та спрямовують самостійну діяльність дитини. Завдяки виконанню пізнавальних і продуктивно-творчих завдань навчання, набуває особистісного значення, перетворюється на самовиховання, стимулює самовдосконалення підлітка. Невдоволення собою і бажання реалізувати свої плани живлять його пізнавальну активність.

Таким чином, старший підлітковий вік розглядається як чутливий період для присвоєння системи цінностей суспільства, побудови картини світу, що відображає конкретно-історичний фон і особливості соціальної ситуації розвитку підлітка.

1.3. Складні життєві обставини як соціальне явище

Життя людини в сучасному суспільстві, в умовах постійних змін і соціальних потрясінь, пов'язане з необхідністю подолання складних життєвих ситуацій, що вимагає, збільшення соціальної адаптації, розвитку і правильного використання внутрішніх ресурсів. У зв'язку з цим особливо актуальним постає питання ефективних стратегій та способів подолання ситуацій, які суб'єктивно сприймаються індивідом, як стресові ситуації. Адже у складній життєвій ситуації, переживаючи кризу людина, а особливо у підлітковому віці не завжди може звернутися за допомогою до психолога.

Особистість намагається самотійно подолати складну ситуацію, впоратися з труднощами, попередити емоційні розлади, використовуючи власні психологічні резерви. Вміння справлятися зі складними ситуаціями, використовуючи власні психологічні ресурси – запорука збереження психологічного здоров'я та ефективний вихід зі складних життєвих ситуацій із мінімальними емоційними та іншими втратами [7].

Термін «складні життєві обставини», який прирівнюється до терміну «несприятливі умови», визначений Законом України «Про соціальні послуги» від 01.01.2020 2671-VIII.

Він містить в собі широкий перелік життєвих обставин, що порушують нормальне функціонування людини:

- інвалідність;
- часткова втрата рухової активності внаслідок старості або погіршення стану здоров'я;
- самотність;
- сирітство;

- зневага та негативне ставлення, зі сторони сім'ї;
- безпритульність;
- відсутність житла або роботи;
- насильство;
- малозабезпеченість;
- психологічний або психічний розлад;
- стихійне лихо;
- катастрофа [30].

Відповідно, сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах - це сім'я, яка втратила свої виховні можливості у зв'язку виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальне функціонування одного або декількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно [18].

Такі сім'ї умовно діляться на три групи:

1) сім'ї, які мають проблеми у фінансовому плані, а саме через відсутність роботи у батьків, відсутність житла, потребу в лікуванні членів сім'ї, тощо. Ця проблема гостро постає для багатодітних сімей, самотніх матерів (батьків), для членів сімей, які втратили робоче місце внаслідок тривалої хвороби, малозабезпечених сімей, випускників шкіл-інтернатів.

2) сім'ї, які зазнали складнощів внаслідок юридичних проблем, а саме через те, що вони не знають своїх цивільних прав у сім'ї, не мають коштів для відновлення документів (поновлення посвідки на проживання, свідоцтва про народження дитини, оформлення аліментів, інше).

3) сім'ї, в яких виникли соціально-психологічні проблеми. Одними з найпоширеніших проблем є, складнощі перехідного віку дитини, повторний шлюб одного з батьків, гіперконтроль зі сторони одного з батьків, насильство з боку одного з членів родини, зневажливе ставлення до дитини [45].

Складна життєва ситуація як об'єктивна сукупність елементів навколишнього середовища, надає обумовлюючу, стимулюючу та корегуючу дію на людину. Для того, щоб зрозуміти суть поведінки людини, необхідно з'ясувати смислове та змістовне поле ситуацій, що складають її життя. Ситуацію

можна оцінити з позицій двох підходів: перший підхід залежить від розуміння ситуації, як зовнішніх умов перебігу життєдіяльності людини; другий підхід розглядає ситуацію як наслідок активної взаємодії особистості і середовища.

Центри соціальних служб є спеціальними установами, які займаються вирішенням сімейних проблем і надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді у складних життєвих обставинах. Всі центри об'єднані в єдиний державний механізм з реалізації соціальної політики щодо сім'ї, дітей та молоді.

Одним із важливих напрямів діяльності Центрів соціальних служб є надання допомоги сім'ям, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Слід зазначити, що наразі метою діяльності центрів соціальних служб є надання лише соціальних послуг та фінансової допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах та сім'ям, які ризикують потрапити в такі обставини. Однак, профілактична робота, щодо запобігання виникненню складних життєвих обставин та сприяння нематеріальним формам соціальної підтримки таких сімей не проводиться [33].

Процес соціальної роботи з родиною, яка переживає труднощі, відбуваються у логічній послідовності, яку можна представити в таких етапах:

I етап. Виявлення сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах.

II етап. Аналіз ситуації, яка виникла в сім'ї, її проблем та потреб.

III етап. Прийняття рішень про надання необхідних комплексних соціальних послуг, планування спільних дій з іншими соціальними структурами.

IV етап. Надання соціальних послуг сім'ї, що перебувають в складних життєвих обставинах.

V етап. Оцінка роботи, проведеної з сім'єю, припинення соціального супроводу та соціальної підтримки [15].

Розглядаючи напрями соціальної роботи із сім'єю у центрах соціальних служб, де основною технологією соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які входять до категорії кризових, неблагополучних є:

1) соціальне обслуговування - реалізація, якого відбувається через: надання та забезпечення сім'ї різноманітними пільгами, які гарантуються законодавчою

базою держави, надання різних видів матеріальної підтримки малозабезпеченим сім'ям (одяг, медикаменти, харчування, путівки в санаторії, оздоровлення членів сім'ї), психологічна підтримка сімей, які перебувають в складних життєвих ситуаціях, надання різноманітних послуг з питань сімейного консультування, створення мережі організацій, що надають культурно-освітні послуги членам сім'ї, забезпечення змістовного дозвілля (центри дозвілля, навчальні курси, клуби та гуртки за інтересами, школи для молодих сімей тощо) [4];

2) реабілітаційно-профілактична робота, яка в першу чергу спрямовується на відновлення виховного потенціалу сім'ї, на захист прав членів родини в складних обставинах, на зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї, на соціальну допомогу [23];

3) соціальний патронаж є одним із напрямів соціальної роботи, який спрямовується на постійну підтримку сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, сімей з дітьми з обмеженими можливостями та ін;

4) соціальне інспектування - система заходів, спрямованих на контроль за дотриманням вимог чинного законодавства, що стосується захисту прав та свобод дітей та молоді шляхом виявлення причин, що призвели до складних життєвих обставин та забезпечення права на своєчасну допомогу, включаючи використання негайних заходів, які б допомогли подолати складні життєві обставини;

5) соціальний супровід сімей - це робота соціального працівника з сім'єю, яка спрямовується на підтримання сім'ї в різних видах її життєдіяльності, здатності формування в сім'ї самостійно долати власні труднощі, надання допомоги сім'ї у вирішенні різних причин і проблем, що призводять до виникнення складних життєвих обставин, забезпечення права на своєчасну допомогу, включаючи вжиття заходів для подолання складних життєвих обставин [4].

Складна ситуація завжди характеризується невідповідністю того, що людина хоче (зробити, досягти тощо) і того, що вона може, перебуваючи з огляду даних обставин та наявності у нього всіх власних можливостей. Така непослідовність заважає досягненню насамперед поставленої меті, що призводить до появи негативних емоцій, які слугують важливим показником труднощів у тій чи іншій ситуації для людини.

Аналіз літератури показав, що під складними життєвими ситуаціями більшість дослідників розуміють будь-яку складну ситуацію, яка призводить до порушення працездатності, несформованості відносин, які породжують негативні емоції й переживання, виникає дискомфорт, який за певних умов може мати несприятливі наслідки для розвитку особистості [42].

Складні життєві ситуації є невід'ємною частиною процесів соціалізації, по-перше тому, що вони не завжди завдають шкоди особистості, а по-друге, сприяють розвитку, коли відбуваються зміни конструктивного характеру, які сприяють досягненню нових форм збалансованих відносин із зовнішнім середовищем [5].

В Україні існує широкий спектр законів та нормативно-правових актів про соціальну підтримку сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, охорони та соціального захисту дитинства, які базуються на міжнародно-правових стандартах права та регулюють діяльність центрів соціальних служб щодо подолання сімейних негараздів.

Незважаючи на існування досить широкого правового поля, існує потреба вдосконалення чинного законодавства України щодо вирішення питань захисту сім'ї та дитинства, створення системи ефективних механізмів реалізації та контролю за виконанням законів України щодо вирішення цих питань, а також врегулювання та координація взаємин сім'ї, держави, суспільства, батьків та дітей для забезпечення ефективної державної соціальної сімейної політики та запобігання явища сімейних негараздів.

Отже, складними життєвими обставинами є обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може

подолати самотійно (втрата працездатності, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, нехтування та негативні сімейні стосунки, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Висновки до першого розділу

В процесі дослідження теоретичних аспектів складних життєвих обставин як чинника соціальної адаптації підлітків, ми охарактеризували зміст понять: складні життєві обставини, соціальна адаптація, соціалізація.

В результаті теоретичного аналізу було з'ясовано, що складні життєві обставини це обставини, що об'єктивно порушують нормальну життя людини, наслідки яких вона самотійно подолати не може (інвалідність, часткова втрата фізичної активності через стан здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, малозабезпеченість, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

На сучасному етапі практична діяльність існуючих служб, притулків у розв'язанні проблем дітей, які зазнають впливу несприятливих умов соціалізації спрямовується, переважно, на особистість дитини, на надання їй комплексної соціально-психологічної допомоги.

Особливим значенням для дітей, які перебувають в складних життєвих обставинах є досвід болісних переживань, травм, які впливають на пізніші етапи життя людини. Формування ідентичності й соціалізації підлітків, значною мірою визначаються характером їх усвідомлення особистого досвіду. Дитина в неблагополучній сім'ї набуває негативного життєвого досвіду, який значно впливає на формування її особистості. Серед більшості проблем є питання труднощів адаптації дитини до соціального середовища, усвідомлення власної ідентичності тощо.

Соціальний досвід неблагополучних підлітків характеризується: несформованістю уявлення про благополучну, гармонійну сім'ю, ставленням до однолітка як до об'єкта, який є засобом власної активності, вирішенням конфліктів шляхом обману, приниження, роллю жертви інших людей і обставин, пасивною позицією утриманця (у вирішенні ситуацій), установкою на захист та недовіру. Негативний авторитет батьків (які є прикладом для наслідування), їхня поведінка не підлягає критиці, а тільки сприймається підлітками.

На сучасному етапі практична діяльність існуючих служб, притулків у розв'язанні проблем дітей, які зазнають впливу несприятливих умов соціалізації спрямовується, переважно, на особистість дитини, на надання їй комплексної соціально-психологічної допомоги.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН

2.1. Соціальна-психологічна допомога підліткам та їх сім'ям

Діти є однією із вразливих верств населення, які страждають від впливу екстремальних ситуацій у суспільстві. Вони є досить чутливими до подій, які змінюють надійність, почуття безпеки навколишнього середовища та спричинення різких динамічних психоемоційних стосунків з дорослими.

Згідно Закону України «Про соціальні послуги» передбачено сукупність правових, психологічних, економічних, освітніх, реабілітаційних, медичних та інших заходів, що спрямовуються на окремі соціальні групи або осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, для покращення або відтворення їх життєдіяльності, повернення до повноцінного життя [30].

У процесі соціальної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах центри соціальних служб надають відповідні послуги.

Інформаційні послуги, реалізуються через надання необхідної інформації задля вирішення складної життєвої ситуації, а саме: забезпечення контактами установ чи служб, до якої можна звернутися за допомогою; про різновиди соціальних виплат (якщо особа або сім'я мають відповідні права згідно чинного законодавства) та умови їх отримання; проведення тематичних лекційних занять, показ кінофільмів про подолання сімейної кризи; негативний вплив сімейних негараздів на соціальний на розвиток дитини; зміцнення інституту сім'ї, поширення принципів усвідомленого відповідального батьківства; розповсюдження просвітницьких матеріалів про батьківську відповідальність за невиконання батьківських обов'язків, жорстоке поводження з дітьми, насильство; інформування про ресурси громади, служби, організації, установи, заклади, що працюють у галузі захисту прав дітей тощо.

Психологічні послуги реалізуються за допомогою психологічної діагностики, яка спрямовується на виявлення соціально-психологічних

особливостей особистості; надання порад щодо збереження психічного здоров'я та покращення стосунків з навколишнім середовищем; обговорення проблем та надання консультацій щодо вирішення соціальних та психологічних проблем; навчання подолання труднощів та конфліктів з оточенням. Допомога у попередженні непорозумінь та конфліктних ситуацій між членами сім'ї шляхом організації та координування психотерапевтичних груп та груп взаємодопомоги. Здійснення психологічної корекції та соціально-психологічної реабілітації, в результаті проведення групових та індивідуальних методик діагностики, надання психологічної допомоги сім'ям з дітьми, з залученням, за потреби соціальних працівників та педагогів, використовуючи різноманітні психокорекційні прийоми в наданні консультацій щодо поліпшення відносин з оточенням.

В процесі надання соціально-медичних послуг фахівці центру виступають посередниками у здійсненні профілактичних, оздоровчих та лікувальних заходів. Надаються поради щодо збереження і зміцнення власного здоров'я, формування ідеології здорового способу життя та подолання шкідливих звичок. Проведення тренінгових занять щодо профілактики туберкульозу, венеричних захворювань, ВІЛ/СНІДу. Допомога клієнтам в одержанні програм підтримки та реабілітації, що реалізуються урядовими та неурядовими організаціями.

Соціально-економічні послуги виражаються за допомогою залучення допоміжних ресурсів для задоволення матеріальних потреб чи інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі реабілітації. Допомога в отриманні державної соціальних виплат. Надання інформації щодо працевлаштування та допомога в цьому, сприяння поліпшенню житлово-побутових умов сім'ї та дитини, стимулювання дорослих членів до економічної діяльності, ефективне використання наявних ресурсів, представництво інтересів клієнта перед державною адміністрацією (виконавчим комітетом) з метою вирішення матеріально-побутових проблем (заборгованість за комунальні послуги, відсутність належних умов проживання дитини, неможливість забезпечити повноцінне харчування дитини і т. д.). Надання

матеріальної, фінансової та гуманітарної допомоги відповідно до потреб клієнта, сприяння в організації оздоровлення дитини відповідно до її потреб [32].

Об'єктами соціальної роботи із сім'ями та особами, які перебувають у складних життєвих обставинах є:

- сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть подолати їх самотійно, через інвалідність батьків чи дітей, вимушену міграцію, наркотичну або алкогольну залежність одного з членів родини, перебування у місцях позбавлення свободи одного з членів родини, ВІЛ-інфекцією, домашнє насильство, безпритульність, сирітство, занедбаність та негативні стосунки в сім'ї, безробіття одного з членів родини;

- сім'ї, яким загрожує передача дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- одинокі неповнолітні (батьки), які потребують підтримки;

- сім'ї, члени яких, перебувають чи перебували на утриманні держави;

- молодь, яка перебувала у виправних колоніях виховного впливу, в слідчих ізоляторах та повернулася з них або була засудженою до покарань без позбавлення волі, відбувала інші види покарань [15].

Соціальна робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах забезпечується шляхом раннього виявлення, реєстрації та соціальної підтримки таких сімей.

Спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 р. № 1983 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Цей порядок розроблений з метою запровадження успішного механізму взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Впровадження в практику цього Порядку допоможе

підтримати членів сімей та осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, в регулюванні тих життєвих проблем, які вони не в змозі подолати власними засобами та можливостями, попередження утворення нових складних життєвих обставин, в створенні відповідних умов для подальшого самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають у сім'ї.

Разом зі службами у справах дітей, центри соціальних служб із залученням інших суб'єктів надають соціальну підтримку сім'ї (визначають склад сім'ї, потреби та проблеми її членів) в результаті чого формується акт обстеження житлово-побутових умов проживання сім'ї. На основі інформації, отриманої в ході соціального інспекції, центри соціальних служб формують та ведуть облік сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

При місцевих адміністраціях створені дорадчі органи для координації між суб'єктами соціальної роботи з сім'ями, які перебувають в складних життєвих обставинах. До складу дорадчих органів входять: директор центру соціальних служб, керівник відділу у справах сім'ї, молоді та спорту, директор служби у справах дітей та за запрошенням управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, керівники управління охорони здоров'я, керівники управлінь освіти і науки, керівники органів внутрішніх справ, керівники органів праці та соціального захисту населення, керівники установ відбування покарань, керівники інших структурних підрозділів місцевої адміністрації, представники інших установ, організацій та об'єднань громадян.

На засіданні дорадчого органу у присутності всіх суб'єктів соціальної роботи аналізуються матеріали про стан сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах (акт обстеження житлових та побутових умов). На таких засіданнях необхідна присутність сім'ї. Більшість вирішує взяти сім'ю під соціальний супровід або в разі відсутності такої потреби, розподіляє функції для кожного суб'єкта задля подолання складних життєвих обставин сім'ї, після цього фахівцями центру соціальних служб створюється облікова картка для сім'ї.

Після рішення дорадчим органом центру соціальних служб, вживаються заходи щодо прийняття сім'ї під соціальний супровід, в ході якого створюється

план соціального супроводу даної сім'ї, встановлюються терміни, в які потрібно здійснити соціальний супровід. У разі необхідності справа може розглядатися на засіданнях повторно з метою вирішення питання про припинення або продовження соціальної підтримки даної сім'ї [33].

Проаналізувавши структуру державних організацій соціального захисту можна засвідчувати, про наявність існування в Україні соціальної підтримки дітей, які перебувають в несприятливих умовах соціалізації. Однак, сфери їх відповідальності не вказані, а мають поверхневе значення або загалом дублюють одна одну. Механізм інтегрованого підходу в боротьбі з насильством не є відпрацьованим, за відсутності спільної координації дій всіх суб'єктів системи соціального захисту цих дітей. Соціальні організації державного рівня, що працюють у системі захисту прав дітей не мають програм реабілітації. Невелика кількість реабілітаційних центрів функціонують на рівні самоорганізації. Насправді відпрацюванням практичних функцій для соціально-психологічної роботи з батьками чи іншими особами, які їх замінюють, займаються переважна більшість громадських організацій [15].

На сучасному етапі практична діяльність існуючих служб, установ у вирішенні проблем дітей, які постраждали від несприятливих умов соціалізації спрямована, насамперед, на особистість дитини, на надання їй соціально-психологічної допомоги.

Захист прав дітей та механізми їх реалізації в Україні задекларовані законом. Конституція України є головним гарантом з питань захисту прав дітей у нашій країні, згідно якої: всі діти рівні у своїх правах незалежно від їхнього походження, а також незалежно від того, народились вони у шлюбі чи поза ним, будь-яка експлуатація та насильство над дитиною переслідуються за законом. Здійснення заходів щодо запобігання домашньому насильству щодо дітей згідно Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» покладено на відповідні установи в межах наданих їм повноважень.

Їх зміст та вид допомоги розглянемо більш широко, а саме:

1. розробка та реалізація державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, узгодження діяльності служби дільничних інспекторів поліції, кримінальної поліції у справах неповнолітніх здійснюється через спеціально уповноважені органи центральної виконавчої влади такі, як Міністерство освіти та науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України, Державний департамент України з питань виконання покарання, Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді;

2. виявляти причини та умови, які сприяють проявам насильства в сім'ї, атакож вживання заходів щодо їх усунення; проведення виховної та профілактичної роботи покладено на служби дільничних інспекторів поліції та кримінальної поліції у справах неповнолітніх виявляє причини та умови, що сприяють проявам домашнього насильства, а також вживає заходів щодо їх усунення; ставлять на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї та проводять виховно-профілактичну роботу з ними; відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку та ін.;

3. надання допомоги у відновленні порушених прав та захист законних інтересів неповнолітніх, які мають батьків та проживають у сім'ях дітям-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу здійснюється службами у справах дітей;

4. прийняття неповнолітніх та інших членів родини, які можуть стати або вже є жертвами насильства; організація надання необхідної психологічної, педагогічної, юридичної та медичної допомоги здійснюється кризовими центрами та медико-соціальними реабілітаційними центрами.

Соціальна реабілітація дітей виділяється такими принципами: принцип гуманізму, принцип довіри до дитини, принцип співпраці соціальний педагог та дитина-батьки (або інше близьке оточення дитини). Закономірностями при цій діяльності є зв'язок між принципом довіри до дитини та принципом вимогливості, дисциплінованості, відповідальності. Процес реабілітаційних

заходів повинен включати співпрацю та взаємодію не лише між дитиною та соціальним педагогом, але й з батьками (найближчим оточенням дитини) [10].

Цей збір інформації в процесі взаємодії з дитиною та її найближчим оточенням дозволяє спеціалісту розробити програму соціально- психологічного супроводу дитини. Однак, цих програм, на сьогодні не існує.

Тобто, в Україні склалася ситуація, коли функції служб допомоги дітям, які перебувають в несприятливих умовах соціалізації розподіляються між закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення. Згідно ст.6 Закону України «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» функції соціальної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціального супроводу неблагополучних сімей покладені на центри соціальних служб, служби у справах дітей.

Основними завданнями цих закладів для дітей, які перебувають в несприятливих умовах виховання є створення сприятливих умов для покращення їх становища, нормалізації життя, розвиток інтелектуального та творчого потенціалу [32].

Психологічна допомога дітям підліткового віку, які перебувають в складних життєвих обставинах, яка спрямована на подолання результатів перебування у ситуації стресу та застереження розвитку стресового розладу.

Спеціалісту не погано було б усвідомити, що соціально-психологічна робота з підлітками має бути цілеспрямованою, комплексною та стабільною. Так, можна вирізнити три основні напрямки роботи у взаємодії соціального працівника разом з психологом:

- 1) робота з соціальним оточенням, в якому знаходиться підліток;
- 2) робота з найближчим оточенням підлітка;
- 3) робота з самим підлітком.

Робота з соціальним оточенням, в якому знаходиться підліток, є надзвичайно важливою. Спеціаліст має прагнути до того, щоб оточення набуло сприятливих ознак, для відновлення психічного здоров'я дитини таких як: безпечність, послідовність, передбачуваність, панування атмосфери поваги. Ці

ознаки є надзвичайно важливими для соціальної роботи з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Безпечність є базовою умовою для початку соціальної реабілітації дітей, оскільки обставини, які виникли є важкими факторами, що спричиняють повторні переживання станів стресу, що негативно позначається на загальному стані підлітка [24].

Послідовність соціального оточення є провідною умовою для відновлення плинності внутрішнього життя підлітка, довірливого ставлення до інших людей. Даний показник, досягається через забезпечення постійного та логічно поставленого соціального, психологічного супроводу дітей із складними життєвими обставинами.

Панування атмосфери поваги є ключовим елементом для відновлення соціальних зв'язків підлітка. Саме прояви поваги, стосовно дітей, а не жалкість, надмірне опікування чи посилена увага є терапевтичним підґрунтям здорового функціонування особистості дитини.

В свою чергу, робота з найближчим оточенням підлітка, включає в себе консультативну та просвітницьку роботу з їхніми батьками та з колективом, в якому вона перебуває. Для повноцінної реабілітації дитини врівноважений стан батьків, є одним із основних факторів, який забезпечує успішну динаміку усього процесу відновлення [28].

Соціально-педагогічними порадами для батьків, є наступними: турбота про емоційний стан дитини, турбота про осмислення складних обставин, які виникли в житті сім'ї.

Однією з ефективних форм роботи з близьким оточенням підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, є організація груп соціально-психологічної допомоги.

Соціально-психологічна допомога підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах, складається з наступних етапів:

1. Відновлення почуття безпечності, що полягає у знятті емоційного напруження.

2. Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів, що полягає у сприянні активізації природних психічних ресурсів підлітка.

3. Відреагування негативних переживань.

4. Активація природних механізмів самоцілення, пристосування до нових обставин, полягає у заохоченні та зміцненні позитивних зрушень у станах дитини (спілкування з ровесниками, відвідування гуртків за інтересами, заняття творчості, тощо) [16].

З метою надання допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах, соціальними працівниками, психологами, соціальними педагогами повинні користуватися паралельно двома основними напрямками роботи:

1) соціально-психологічна робота з батьками, яка спрямовується на мотивацію батьків до зміни їх несприятливого способу життя, життєвої позиції;

2) психологічна робота з підлітками, які перебувають в складних життєвих обставинах [29].

Це може означати, що пошук найкращих форм влаштування дитини вимагає, насамперед, повне обстеження біологічної родини, роботи з найближчими родичами і привернення їхньої уваги до дитини, пошук нової родини. Даний процес передбачає проявляти активність в роботі з біологічною сім'єю з моменту, коли дитина перебуває в полі зору соціальних працівників, педагогів та інших, формування у батьків мотивації до співпраці, пошуку сімейних ресурсів, допомоги батькам у вирішенні власних проблем, що перешкоджають нормальному контакту з дитиною [13].

Отже, метою роботи з підлітками, які перебувають в складних життєвих обставинах, є формування такого стану у власному житті та досвіді, що дозволить сформуванню позитивних уявлень про життєву перспективу, здатність мислити, позитивно інтерпретувати отриманий життєвий досвід та знаходити перспективи у власному майбутньому. Відповідна робота повинна включати реалізацію різних форм психокорекції, як індивідуальної, так і групової.

2.2. Результати дослідження соціальної адаптації ліцеїстів 10 класу Київського військового ліцею імені Івана Богуна (КВЛБ) та Ніжинського обласного педагогічного ліцею (НОПЛ)

Актуальність нашого дослідження зумовлена кардинальними змінами в усіх сферах сучасного життя нашого суспільства, які є основою для формування успішної особистості, здатної до самореалізації, самовдосконалення та соціально значущої діяльності.

Водночас прояви девіантної поведінки, неадекватного сприйняття викликів суспільства актуалізують проблему соціальної адаптації особистості до загально визнаної системи соціальних відносин.

Система шкільної освіти, яка орієнтована на задоволення інтересів та потреб учнів для успішної інтеграції в суспільство, відіграє значну роль у вирішенні проблем соціальної адаптації підлітків.

Наше дослідження проводилось у три етапи.

На першому етапі було проведено теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження були оброблені роботи вчених, присвячених різним аспектам соціальної адаптації особистості, а також здійснено аналіз зарубіжного досвіду з цієї проблеми. Розроблено загальні підходи до вирішення проблеми і методика дослідження.

На другому етапі проводилася експериментальна робота, в результаті якої було вивчено стан соціальної адаптації учнів першого року навчання Ніжинського обласного педагогічного ліцею та Київського військового ліцею імені Івана Богуна.

На третьому етапі були оброблені робочі анкети, оброблені результати опитування, створення та опис діаграм. Порівняння результатів дослідження та висновків. На етапі емпіричного дослідження ми передбачаємо, що складні життєві обставини внаслідок негативного життєвого досвіду підлітка мають деформуючий вплив на стан їх соціальної адаптованості.

Для початку розглянемо розпорядок дня та напрями кожного з ліцеїв. Київський військовий лицей імені Івана Богуна спочатку мав назву Київське

Суворовське училище, але потім був перейменований відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 19.08.1992 № 490 і є загальноосвітнім навчальним закладом III ступеню.

В ліцеї існує напрям з морально-психологічного забезпечення, який на основі покладених на нього завдань, виконує такі функції: підтримка ліцеїстів, які перебувають в складних життєвих обставинах, організація психологічної роботи щодо профілактики правопорушень, підтримання морально-психологічного стану, проведення військово-соціальної роботи, культурно-виховної, інформаційної та військово-патріотичної роботи з ліцеїстами, організація процесу оздоровлення та відпочинку.

Освітній процес у ліцеї організовується і реалізується у формі навчальних занять(уроків) із використанням різноманітних типів їх проведення: лекцій, лекцій-презентацій, семінарів, диспутів, навчальних екскурсій, науково-практичних конференцій. У ліцеї проводяться факультативні, додаткові заняття загальноосвітнього і військово-прикладного характеру, заняття у спортивних секціях, гуртках.

Ліцеїсти під час навчання проживають у спеціально обладнаних приміщеннях-казармах. Кімнати, де мешкають учні, обладнані всім необхідним для комфортного перебування та навчання. Зазвичай, в них проживає по 25 учнів.

Розпорядок дня розроблений з урахуванням вікових, психологічних і фізичних особливостей ліцеїстів, згідно з правилами, якого учні залучаються до робіт з самообслуговування, різних видів суспільно-корисної праці. Задля контролю нагляду та допомоги залучаються офіцери.

Військово-патріотичне виховання ліцеїстів здійснюється в процесі ознайомлення з військовими традиціями.

До складу групи ліцеїстів, в яких ми досліджували рівень соціальної адаптації, входять 23% учнів, які опинились в складних життєвих обставинах (Див.фото-1). До них відносяться: діти з малозабезпечених сімей, діти з числа

сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, діти з багатодітних сімей, діти у яких немає одного з батьків.

Фото-1

На даний час, кількість ліцеїстів пільгових категорій становить: 15 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 2 дітей, батько, яких загинув при виконанні службових обов'язків, 48 дітей учасників АТО та ООС, 11 дітей військовослужбовців та 31 дитина з багатодітних сімей, 35 дітей, які виховуються без батька, 8 дітей-переселенців з Луганської та Донецької області, 2 дитини чиї брати загинули при виконанні службових обов'язків на Сході України [26].

Зовсім іншого навчального спрямування є Ніжинський обласний педагогічний ліцей Чернігівської обласної ради, який розпочав функціонувати в 1993 році.

Основним завданням, яке ставить перед собою цей навчально-виховний заклад, характеризується розвитком особистості, здатної до творчого вдосконалення та самореалізації в сучасному соціумі. Сьогодні в закладі навчається 180 учнів. До складу ліцеїстів входять обдаровані діти, випускники дев'ятих класів [25].

З метою перевірки гіпотези ми провели комплексне дослідження стану соціальної адаптації учнів 10-х класів загалом, проаналізували та порівняли показники їх адаптованості, неадаптованості, дезадаптованості та прояву її окремих компонентів.

Соціальна адаптованість - це рівень індивідуальної адаптації до умов соціального середовища через засвоєння норм, цінностей, стилів поведінки, що існують в суспільстві. Показниками адаптованості є їх соціальна адаптованість, неадаптованість, дезадаптованість.

Адаптованість є реальною або відносною гармонією між суб'єктивними цілями та заключними результатами, що супроводжуються позитивним ставленням оцінкою, розумінням, прийняттям особистості до навколишнього світу та самого себе. Процес взаємодії особистості і середовища полягає в пошуку й використанні адекватних засобів і способів задоволення основних потреб [33].

Неадаптованість, поряд із невеликим негативним впливом на психічні процеси особистості, вже ж може відігравати переважно позитивну роль, виступаючи рушійною силою розвитку і передумовою поліпшення її поведінки та діяльності. Ступінь неадаптованості може бути різним: коли особистість усвідомлює це, і абсолютно різним, коли не помічає, і відповідно, не зважає при розгортанні регуляції та психорегуляції своєї поведінки.

Дезадаптованість негативно позначається на внутрішньому світі особистості негативно, часто завдаючи шкоди. При особистій дезадаптованості учень відчуває дискомфорт, депресію. Спостерігаються невротичні відхилення, породжуються комплекси, які виникають в результаті реакції на елементи навколишнього середовища чи власного внутрішнього світу [3].

Значення поняття «автономність особистості» як показник адаптованості розкрито в багатьох психолого-педагогічних працях. Більшість авторів розглядають її як якість особистості, що поєднує в собі здатність здобувати нові знання та творчо застосовувати їх в різних ситуаціях з бажанням до такої діяльності. З точки зору педагогіки, розвиток індивідуальної самостійності

особистості в освіті тісно пов'язаний із потребою формування пізнавальної активності, самостійності, ініціативності, відповідальності, свободи вибору, навичок самоконтролю, мотивації до оволодіння новими знаннями і способами дій.

Автономність - це спосіб поведінки підлітка, який проявляється в самовизначенні і самостійності, здатністю протистояти соціальному тиску, оцінювати себе, на основі особистих стандартів, саморегуляції власної поведінки. Автономність є визначальним фактором психічного здоров'я і цілісності особистості. Автономність прийнято визначати як здатність людини розвивати, захищати і контролювати свій психологічний простір, спираючись на досвід успішної, незалежної поведінки [21].

Не менш важливою складовою є соціальна активність особистості, що забезпечує її самовираження та самореалізацію в соціальних групах, суспільстві в цілому. Враховуючи формування цієї якості, особистість впливає на соціальні відносини, успішно реалізує свою життєву позицію в різних видах суспільної діяльності.

Суттєвими характеристиками соціальної активності є: взаємовідносини особистості з суспільством, що виявляється у пізнанні, спілкуванні, соціально продуктивній діяльності, що призводить до розвитку особистості та соціального середовища. Джерелом соціальної активності підлітків є духовні потреби, які є визначальними у соціально-ціннісній спрямованості діяльності, готовності діяти в інтересах соціальної спільноти [1].

Схильність до гуманістичних(моральних) норм визначає внутрішню позицію підлітка, яка базується на прагненні відповідати за себе, особистих якостях, світогляді та здатності захищати власні переконання. Важливими механізмами морального становлення підлітка є соціальне становлення і розвиток моральних цінностей, які завжди пов'язують зі змінами в підлітковому віці, які відбуваються в особистості учня, прагненні до особистого ствердження свого «Я» та самовиховання стійких цілей, потреб, інтересів, ідеалів, моральної

самооцінки підлітка виступають як внутрішня сила, яка утворює стійкі властивості, що визначають його поведінку незалежно від зовнішніх ситуацій[2].

Наша вибірка склала: 65 учнів 10-х класів Київського військового ліцею імені Івана Богуна (далі КВЛІБ) та Ніжинського обласного педагогічного ліцею (далі НОПЛ). Ми обрали для дослідження учнів 10-го класу КВЛІБ та 10-го класу лише математичного профілю НОПЛ, щоб реалізувати гендерний підхід, оскільки саме у цьому класі Ніжинського ліцею 80 % навчаються хлопці і у Київському ліцеї теж навчаються хлопці.

Для дослідження вищезгаданих показників ми взяли за основу методику А. В.Фурмана «Визначення особистісної адаптованості» (див.додаток Б) та результати опитувальника представлені на рис.1.

Рис.1. Результати вивчення особистісної адаптованості учнів першого року навчання у ліцеях (КВЛІБ і НОПЛ)

Дані рис.1 показують порівняння двох ліцеїв, що найвищий рівень адаптованості проявляється серед учнів НОПЛ і становить 76%, найнижчим у ліцеїстів ніжинського ліцею є показник «деадаптованості» – 8%. 16% має показник «неадаптованості» ліцеїстів.

Серед учнів КВЛІБ вищі показники (у порівнянні з ніжинськими старшокласниками): «неадаптованість» - 33% учнів і «деадаптованість» - 17% десятикласників. Невисокий рівень адаптованості учнів може збільшувати ризик

їх дезадаптації, коли внутрішні психологічні проблеми ускладнюють процес соціалізації дітей у період ранньої юності.

Показник неадаптованості включає в себе очевидний і неочевидний рівні функціонування особистісної адаптації. Результати методики засвідчили, неочевидну неадаптованість - 16% у ліцеїстів НОПЛ та очевидну адаптованість, яка становить 24%. Навпаки, у ліцеїстів в КВЛІБ результати очевидної та неочевидної адаптованості на однаковому рівні, яка становить 16% (див.додаток В).

Окрім загального рівня особистісної адаптованості учнів нас цікавили показники соціальної адаптації ліцеїстів і для цього ми використали у своєму дослідженні методику «Моніторинг соціалізації особистості» Рожкової І., результати проведення якої представлені на рис.2 (у порівнянні двох ліцеїв).

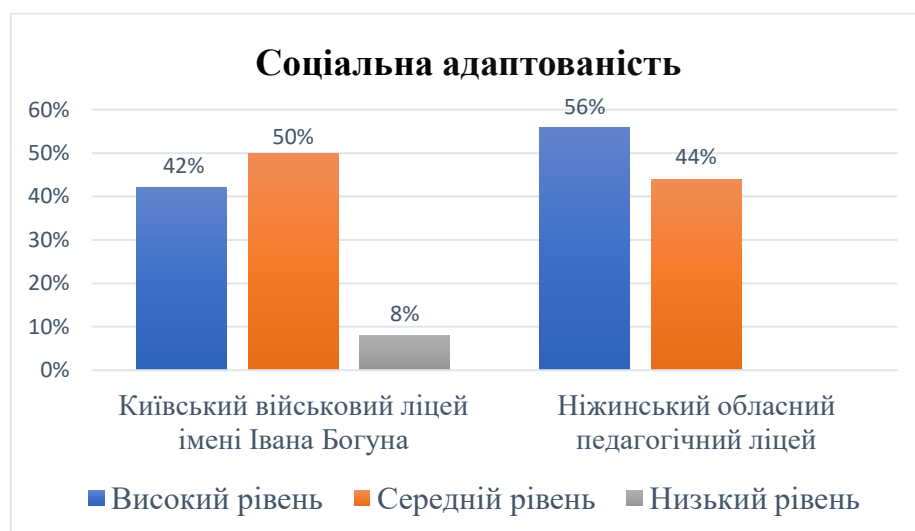

Рис.2. Результати вивчення соціальної адаптованості учнів першого року навчання у ліцеях (КВЛІБ і НОПЛ)

Відповідно до показників діаграми на рис.2 в учнів 10 класу двох порівнювальних ліцеїв приблизно однаковий середній рівень розвитку соціальної адаптованості учнів (відповідно 50% і 44%); «низький рівень» соціальної адаптованості спостерігається в учнів з КВЛІБ становить 8%, а в учнів з ніжинського ліцею цікавим моментом є те, що зовсім відсутній показник «низький рівень». Проте, показник «високий рівень» соціальної адаптованості

проявляється у 56% учнів Ніжинського ліцею і у меншій кількості ліцеїстів з КВЛІБ (42%). Це свідчить, що підлітки з НОПЛ мають вищий рівень адаптації до умов соціального середовища.

За методикою І.Рожкової рівні соціальної адаптованості включають ще інші показники, наприклад – автономність (див.рис.3).

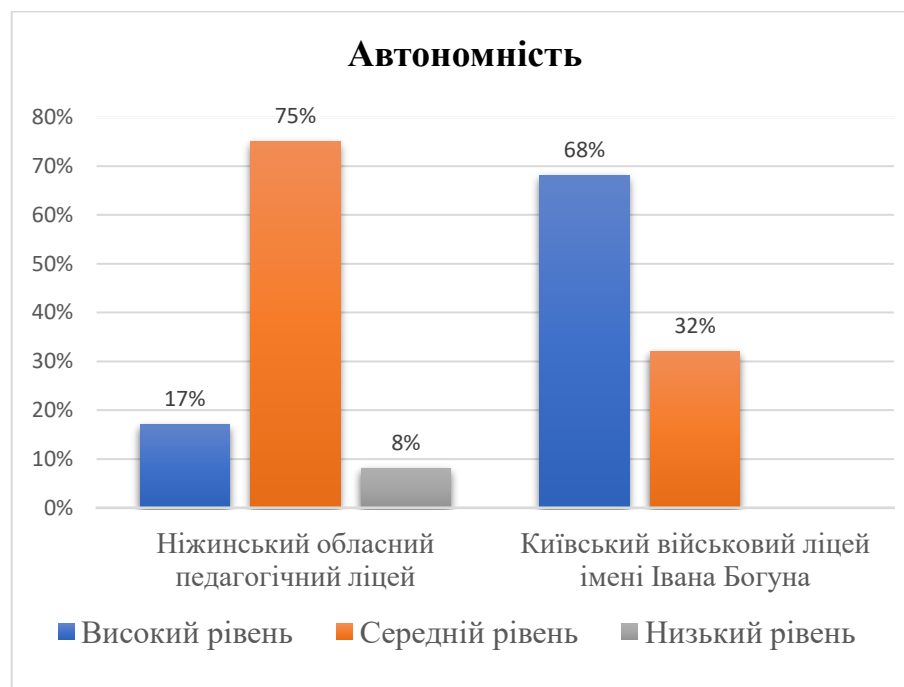

Рис.3. Результати вивчення автономності учнів першого року навчання у ліцеях (КВЛІБ і НОПЛ)

З діаграми на рис.3 ми можемо побачити, що близько 75% ліцеїстів НОПЛ мають «середній рівень» автономності, а в КВЛІБ цей результат проявляється у 68% ліцеїстів. Це свідчить про те, що учні ніжинського ліцею є більш автономними, тобто вміють приймати самостійні, незалежні рішення. Важливим показником у ніжинському ліцеї є відсутність показника «низький рівень» автономності. На нашу думку, це може бути пов'язано з формуванням у ліцеїстів високого рівня особистої відповідальності за свої дії, вчинки та саморегуляції, вміння контролювати, захищати і розвивати свій простір. На думку І.Рожкової наступним важливим критерієм для розуміння соціальної адаптації підлітків є показник їх соціальної активності. Результати її вивчення представлені на рис.4.

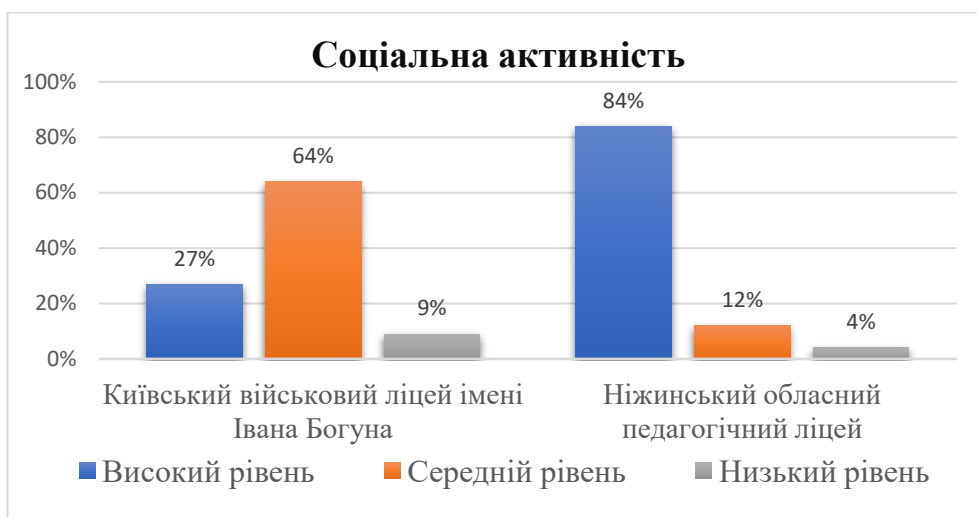

Рис.4. Результати вивчення соціальної активності учнів першого року навчання у ліцєях (КВЛІБ і НОПЛ)

Порівнюючи результати вивчення соціальної активності учнів двох ліцєїв, можна відмітити, що високим показником соціальна активність представлена в учнів НОПЛ - 84%, а в учнів КВЛІБ – всього 27%. Це можна пояснити тим, що у ніжинському ліцєї різноманітна кількість видів діяльності для самореалізації та самовдосконалення. Разом з тим, в учнів КВЛІБ соціальна активність розвинута переважно на середньому рівні і становить 64%.

Ще один показник, який проявляється у складі соціальної активності особистості, є схильність підлітків до прийняття гуманістичних норм і результати визначення даного показника представлені на рис.5.

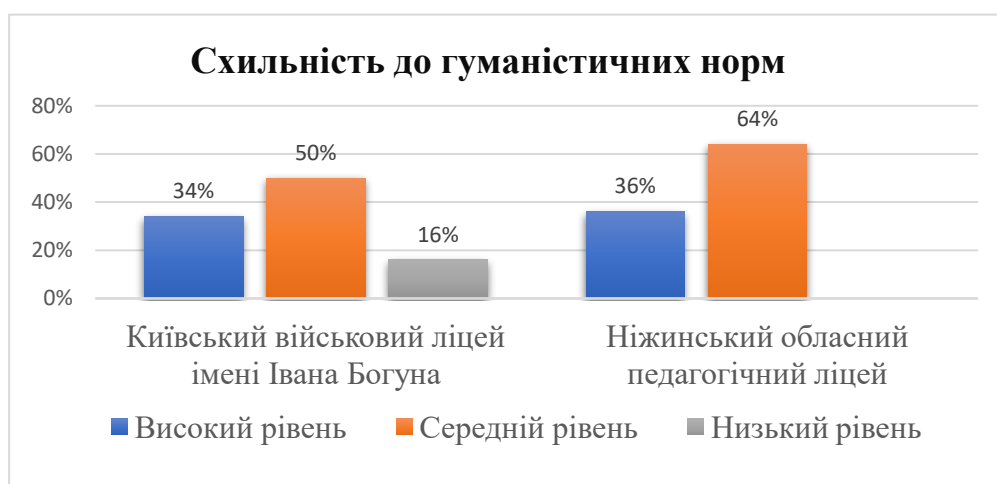

Рис.5. Результати вивчення схильності до гуманістичних норм учнів першого року навчання у ліцєях (КВЛІБ і НОПЛ)

Дана діаграма на рис.5 показує рівний рівень показника «високий рівень» прийняття моральних норм серед ліцеїстів обох навчальних закладів, а саме – відповідно - 34% та 36%. Хоча переважає у відсотковому співвідношенні показник «середній рівень» в КВЛБ - 50%, НОПЛ - 64%. Це можна пояснити особливостями розвитку у підлітковому віці, а саме різкими змінами в психоемоційному стані, неготовністю сприймати навколишній світ таким який він є.

Якщо в учнів НОПЛ відсутній низький рівень розвитку схильності до прийняття гуманістичних (моральних) норм, то в 16% учнів КВЛБ показує низький рівень даного показника.

Отже, з вищеописаних діаграм на рис.1-5 можна зробити висновок, що майже всі показники особистісної і соціальної адаптації учнів КВЛБ мають нижчі результати, ніж в учнів 10 класу НОПЛ. Одна з причин таких результатів може бути в тому, що учні з КВЛБ переважно соціалізуються в умовах складних життєвих обставин.

2.3. Тренінгова програма ефективної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах

Здатність до соціальної адаптації, вміння долати складнощі, знайти своє місце у життєвому просторі є визначальним фактором успішного розвитку підлітка. Сьогодні явище соціальної адаптації цікавить представників різних галузей знань, зокрема соціальних працівників та соціальних педагогів у освітніх закладах.

Процес навчання у ліцеї налагодити непросто, оскільки це характеризується великою динамічністю психічних процесів і станів, які зумовлені зміною соціального довкілля. Зокрема, вступ до навчального закладу, а особливо військового, у значної частини підлітків супроводжується процесами дезадаптації, що спричинена нового статусу ліцеїста, завищеними запитами зі сторони викладачів боку, напруженням та жорстким режимом підготовки, посиленням обсягу самостійної роботи та самовідповідальності загалом. Все це

вимагає від ліцеїста значної мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та появою якісно іншого ритму в житті [40].

У нашому випадку, це ліцеїсти педагогічного та військового ліцеїв. А саме, категорії підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. Для вирішення проблем оптимізації процесу адаптації ліцеїстів ми створили Тренінгову програму ефективної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах (див. додаток Д.).

Тому на наш погляд, це є доцільним для всіх суб'єктів, а особливо для адаптації підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.

У традиційному плані адаптацію ліцеїстів десятих класів, ми розглядали, враховуючи, основні напрямки діяльності ліцеїстів:

- пристосування до умов освітнього середовища (пристосування до новітніх форм навчання, до контролю та засвоєння отриманих знань, до іншого режиму навчання та відпочинку;

- пристосування до соціальної групи (шляхом входження в колектив ровесників, з засвоєнням певних правил та норм).

Такі методи навчання значно відрізняються від тренінгового заняття, які насамперед спрямовані на:

- розвиток творчого потенціалу особистості;
- формування та засвоєння навичок як формального, так і ділового спілкування;

- розвиток впевненості в собі та зниження стану тривожності під час спілкування;

- спонукання до саморозвитку [33].

При використанні цих методів роботи з учнями позиція вчителя виражається спрямованістю на особистість учня(ліцеїста), на підтримку й допомогу в його розвитку, шляхом засвоєння теоретичних знань у їх безпосередньому відпрацюванні в практичній частині.

Процес тренінгової роботи з підлітками зі складними життєвими обставинами будується на таких основних принципах.

Перший принцип характеризується соціальною активністю, включеністю та самостійним виробленням більш ефективних навичок спілкування, шляхом засвоєння готових знань і прийомів;

Принцип зворотнього зв'язку, є другим принципом соціально психологічного тренінгу, який характеризується набуття нового емоційного та когнітивного досвіду. Особливістю зворотного зв'язку тренінгу є його описовий, а не оцінювальний характер, його не віддаленість, реальність як відправника, так і отримувача, реалізація його в контексті групи [45].

Традиційне навчання більш орієнтоване на правильну відповідь і за своєю сутністю є формою передачі інформації та засвоєння знань. Натомість тренінг, перш за все, є орієнтованим на запитання та пошук.

Такі форми навчання повністю охоплюють весь потенціал учня, рівень та обсяг його компетентності (соціальної, емоційної та інтелектуальної), самостійність, здатність до прийняття рішень, до взаємодії тощо.

Звичайно, традиційна форма передачі знань не є сама по собі чимось негативним, проте у світлі швидких змін і безперервного старіння знань традиційна форма навчання має звужені рамки застосування. Так само, як і будь-яке навчальне заняття, тренінгове заняття має певну мету [39].

Метою тренінгового заняття є: інформування та набуття учнями тренінгового заняття нових навичок та вмінь; зменшення чогось небажаного(проявів поведінки, стилю неефективного спілкування, особливостей реагування); зміна погляду на проблему; зміна погляду на процес навчання, аби зрозуміти, що він може давати наснагу та задоволення; підвищення здатності учнів до позитивного ставлення до себе та життя; розвиток емпатії, соціально-перцептивного інтелекту; комунікативних здібностей(здатності розуміти емоційний стан іншої людини та співчувати їй; адекватно висловлювати свій емоційний стан та надавати зворотний зв'язок; формування навичок позитивного впливу на інших; взаємодопомоги та готовності до швидкого реагування в ситуаціях; підвищення розуміння необхідності розвитку в собі сенситивності;

самоусвідомлення і чутливості до інших; активізація внутрішніх резервів творчої активності.

Програма тренінгового заняття базується на принципах поетапності та поступовості розвитку групи у більш глибокому розумінні кожним учасником себе.

У структуру тренінгового заняття входить індивідуальна та групова рефлексія (на початку та кінці заняття). Цінність такої роботи полягає в осмисленні процесів, засобів і результатів індивідуальної та спільної діяльності. До занять мають бути включені рольові ігри, які дозволили б кожному учаснику на деякий час стати різним-Я та іншим-Я, дозволили б з'ясувати, як особистісна проблема деструктує стосунки, робить їх неефективними.

Використовуються досить універсальні вправи, які є спільними для всієї тренінгової практики. Найбільшою цінністю утілення таких вправ у груповий процес є їх обговорення, психологічний аналіз емоційно-почуттєвих реакцій.

До основних прийомів тренінгової роботи належать:

- 1) різного роду, техніки невербальної взаємодії (мнемічні, жестові, тактильні, рухові), що дає можливість учасникам глибше заглянути в переживання інших і наблизитися до розуміння цих переживань в собі;
- 2) ведення щоденників учасників групи;
- 3) аналітична робота вчителя з усвідомленням групових процесів, зміни позиції в учасників психофізіологічних показників.

Одним із провідних методів є групова дискусія: тематична та загальна спонтанна, яка визначається ситуацією в даний момент.

На першому етапі, робота спрямовується на ознайомлення учасників з цілями та завданнями тренінгу, знайомством учасників з тренером, на прояснення очікувань та побоювань учасників групи від тренінгу.

На другому основному етапі проведення тренінгового заняття є визначення особистісної картини світу поняття «майбутня професія», усвідомлення її значущості для особистості, підведення учасників групи до визначення та усвідомлення власних особистісних якостей; діагностика, аналіз і оцінка

власного «Я», його потенціалу; підвищення позитивного рівня самоствавлення шляхом рефлексії та представлення власних чеснот, особистісних якостей, необхідних для адаптації. Тренінгові методи, що можуть використовуватися: метод «мозкового штурму», ігрові вправи, проєктивний малюнок, ігри на підвищення групової згуртованості, групове обговорення результатів виконання вправ та завдань.

Третій етап тренінгового заняття має починатися зі знайомства з поняттям «адаптація» та її складовими. Навчання та відпрацювання технік самопрезентації: реальна демонстрація своїх можливостей, розкриття своїх власних цілей. Тренінгові методи, які використовуються на цьому етапі: вправи на підвищення групової динаміки та згуртованості, проєктивні творчі розповіді, інформаційно-теоретичні блоки, організаційно-діяльнісні ігри, вправи на розвиток соціальної перцепції, групове обговорення результатів виконання вправ.

Четвертий етап тренінгового заняття, повинен починатися з аналізу основних проблем самопрезентації власного «Я», аналізу та самооцінки власних якостей та почуттів, прогнозуванням та плануванням власного життя, постановкою та аналізом цілей, моделюванням способів досягнення найближчих цілей, розвитком внутрішнього потенціалу, як основи успішного майбутнього. Тренінгові методи, які використовуються на даному етапі: творчі вправи, вправи на розвиток рефлексії, методи арт-терапії, групове обговорення результатів, виконання вправ.

П'ятим етапом тренінгового заняття є формування навичок ефективної комунікації: ефективне слухання, рефлексивне слухання, передача інформації, з використанням відкритих запитань, техніки перефразування, аргументації. Виділення, аналіз та самооцінка власних якостей для ефективної комунікації та взаємодії. Тренінгові методи, які використовуються: ситуаційно-рольова гра, дидактична гра, ситуаційна гра, ігри-розминки, зворотній зв'язок.

Завершальним етапом тренінгового заняття є підведення підсумків, узагальнення психологічного досвіду, набутих соціальних навичок, умінь,

отриманих під час роботи в тренінговій групі. Відображення власного стану до та в кінці програми тренінгу, аналіз запланованих очікувань від тренінгового заняття та аналіз отриманих результатів. Обговорення вражень від тренінгової роботи з учасниками групи, усвідомлення їх стану та змін, що відбулися з ними. Виділення навичок, дій, стратегій, які члени групи будуть використовувати в подальшому житті.

Тренінгові навчальні методи, які використовуються на завершальному етапі: рольова гра, ігри для підвищення згуртованості групи, ігри на розминку, групову дискусію, зворотній зв'язок з ліцеїстами.

Тому, для вирішення проблем, пов'язаних з адаптацією всіх суб'єктів навчально-виховного процесу в об'єднаних групах, необхідно проводити тренінгові заняття, з використанням адаптаційних технологій та методик, що дозволять усім учасникам швидко адаптуватися до інтегрованих груп ліцеїв.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши відповідну наукову літературу, ми визначили основну соціально-психологічну допомогу підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах. Це соціально-психологічна робота з батьками, спрямована на мотивацію батьків до зміни їх несприятливого способу життя, життєвої позиції, психологічна робота з дітьми, які перебувають складних життєвих обставинах.

Ми дослідили стан соціальної адаптованості та її показників у ліцеїстів Ніжинського обласного ліцею і Київського військового ліцею імені Івана Богуна за допомогою опитувальників, на які відповіли 65 респондентів.

Результати анкетування дали нам змогу визначити рівень соціальної адаптованості та її окремих показників: соціальна активність, автономності, особистісної адаптованості, схильності до гуманістичних норм в учнів обох ліцеїв. Головною метою було визначити рівень соціальної адаптованості опитаних ліцеїстів. З результатів дослідження можна зробити висновок, що майже всі показники особистісної і соціальної адаптації учнів Київського

військового ліцею мають нижчі результати, ніж в учнів 10 класу Ніжинського обласного ліцею. Одна з причин таких результатів може бути в тому, що учнів з КВЛБ переважно соціалізуються в умовах складних життєвих обставин.

Виходячи з результатів дослідження, ми розробили Тренінгову Програму ефективною адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. Дійшли до висновку, що для вирішення проблем, пов'язаних з адаптацією всіх суб'єктів навчально-виховного процесу в інтегрованих групах, потрібно проведення тренінгових занять, адаптаційних технологій та методик, що дасть змогу всім учасникам швидко адаптуватися в інтегрованих групах ліцеїв.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного теоретичного аналізу літературних джерел та дослідницької роботи, ми прийшли наступних висновків:

1. Вивчили різні підходи науковців до розуміння складних життєвих обставин та їх впливу на соціальну адаптацію підлітків. І дійшли до висновку, що підлітковий вік є одним з найбільш складних періодів в житті людини, він характеризується великою кількістю змін та кризових ситуацій. Головними причинами труднощів соціальної адаптації у підлітковому періоді є рольовий конфлікт, що виступає підґрунтям виникнення внутрішньо-особистісних та міжособистісних конфліктів з близьким оточенням. Зміна соціальних ролей, підвищена відповідальність за свої дії та вчинки, питання власної свободи підлітків, проблема самопізнання та самоактуалізації можуть зумовлювати виникнення складних життєвих обставин, а успішне становлення особистості підліткового віку значною мірою залежить від адаптаційного потенціалу особистості.

2. Проаналізовано у процесі роботи наукові джерела соціально-педагогічної та соціально-психологічної літератури щодо досліджуваної проблеми. Це дало нам можливість визначити основні поняття, які стосуються нашого дослідження.

Соціальна адаптація - визначається як активне пристосування людини до умов соціального середовища (оточення, в якому вона перебуває), шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у суспільстві.

Соціалізація - процес, завдяки якому індивід набуває знань, цінностей, соціальних навичок і соціальної чуттєвості, які дозволяють йому інтегруватись у суспільство і поводитись там адаптивно.

Підлітковий вік визначено як віковий період з 12 до 17 років, що характеризується перехідним періодом дитинства до дорослості. Це вік стрімких фізіологічних, психологічних, соціальних змін, які відбуваються з дитиною і це

саме той період, коли вона потребує як мудрої та виваженої батьківської підтримки, так і свободи у прийнятті рішень та виявленні своїх поглядів та переконань.

Складними життєвими обставинами вважаються ті обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

3. Порівняно рівні соціальної адаптації та її показників у ліцеїстів Ніжинського обласного ліцею та Київського військового ліцею імені Івана Богуна за допомогою методик «Визначення особистісної адаптованості» А.В. Фурмана і «Моніторинг соціалізації особистості» І.Рожкової. Отримано на конститутивному етапі експерименту такі рівні соціальної адаптації: найвищий рівень адаптованості проявляється серед учнів Ніжинського обласного ліцею і становить 76%, а найнижчий у ліцеїстів ніжинського ліцею є показник «дезадаптованості» – 8%, а 16% має показник «неадаптованості» ліцеїстів. Серед учнів Київського вищі показники (у порівнянні з ніжинськими старшокласниками): «неадаптованість» мають 33% учнів і «дезадаптованість» 17% десятикласників.

За результатами другої методики було встановлено, що близько 75% ліцеїстів Ніжинського обласного ліцею мають «середній рівень» автономності, а в Київському ліцеї імені Івана Богуна цей результат проявляється у 68% ліцеїстів. Це свідчить про те, що учні ніжинського ліцею є більш автономними, тобто вміють приймати самотійні, незалежні рішення.

Виявлено, що у обох ліцеїв приблизно однаковий середній рівень розвитку соціальної адаптованості учнів відповідно 50% і 44%, «низький рівень» соціальної адаптованості спостерігається в учнів з Київського ліцею становить 8%, а в учнів з ніжинського ліцею цікавим моментом є те, що зовсім відсутній

показник «низький рівень». Проте, показник «високий рівень» соціальної адаптованості проявляється у 56% учнів Ніжинського ліцею і у меншій кількості ліцеїстів з Київського військового ліцею 42%.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що майже всі показники особистісної і соціальної адаптації учнів Київського військового ліцею імені Івана Богуна мають нижчі результати, ніж в учнів 10 класу Ніжинського обласного ліцею. Одна з причин таких результатів може бути припущення, що учні з київського ліцею в переважній більшості є дітьми з сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах.

4. Розроблено, виходячи з результатів нашого дослідження, Тренінгову Програму ефективної адаптації підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, яка може бути використана соціальними педагогами Київського військового ліцею імені Івана Богуна та Ніжинського обласного педагогічного ліцею для підвищення рівня соціальної адаптації підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алексееенко Т. Ф. Соціальна педагогіка: словник-довідник. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.
- 2.Андрущенко В. П. Соціалізаційні та адаптивні процеси в соціальній роботі. [Текст] Соціальна робота: навч. посіб. К., 2002. 94-112 с.
- 3.Аксенов И. Н. Социализация подростков: учебник. М.: МАИ, 1996. 195 с.
- 4.Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
- 5.Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 343 с.
- 6.Буніна Л. М. Соціальна педагогіка: теорія та практика. К. 2012. 94-100 с.
- 7.Варій М. Й. Загальна психологія: навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. К.: Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
- 8.Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Тернопіль.: Економічна думка, 2004. 310 с.
- 9.Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування [Текст] К.: Либідь, 2003. 520 с.
10. Денисенко А. О. Особливості дитячо-батьківських стосунків в сім'ях з підлітками. /*Наука і освіта «Психологія особистості»*: теорія, досвід, практика. 2007. № 8. С. 35-38.
11. Занюк С. Мотивація та саморегуляція учня. К.: Главник, 2004. 96 с.
12. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. К.: Центр учбової літератури, 2008. 322 с.
13. Зверева І. Д., Безпалько О. В., Лактіонова Г. М. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. К, 2004. 256 с.
14. Зверева І. Д. Лактіонова Т. М. Діти в скруті: альтернативи вирішення проблеми // *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. №3. С. 9-10.
15. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч-метод, комплекс / Безпалько О.В., Зверева І.Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В.О. та ін. К.: Фенікс, 2007. 528 с.

16. Калашнікова Л. В. Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій, К.: Каравела. 2012. 368 с.
17. Камбур А. В. Соціальна адаптація особистості в суспільстві перехідного типу: дис... канд. соц. наук: 22.00.04 / спеціальні та галузеві соціології. Запоріжжя., 2007. 12 с.
18. Капська А.Й. Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
19. Кісарчук. З. І. Психологічна допомога сім'ї: навч. посіб. К., 1998. 182 с.
20. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. К.: ЦНЛ, 2005. 49-65 с.
21. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. Москва: Педагогика, 1991. 210 с.
22. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні навч. посіб. Чернігів: Чернігівський державний технологічний університет, 2012. 320 с.
23. Лукашевич М. П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. К., 2005. 168 с.
24. Литовченко, О. Соціальна адаптація дитини [Текст] / О. Литовченко // Шкільний світ. 2006. № 48. С. 7-8.
25. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов. Москва: Академия, 2002. 200 с.
26. Офіційний сайт Київського військового ліцею імені Івана Богуна. URL: <http://www.kvl.mil.gov.ua>.
27. Офіційний сайт Ніжинського обласного ліцею. URL: <https://www.nopl.org.ua>.
28. Платонова Ю. П. Насилие в семье: особенности психологической реабилитации: учеб. пос. СПб: Речь, 2004. 154 с.
29. Петрочко Ж. В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія. Рівне: видавець О. Зень, 2010. 368 с.

30. Про соціальні послуги: Закон України від 01.01.2020 № 2671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.
31. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.
32. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: від 09.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.
33. Постанова про деякі питання діяльності центрів соціальних служб від 18.06.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479-2020>.
34. Ревасевич І. С. Психологічна структура і динаміка особистісної адаптованості учнів загальноосвітніх шкіл: дис. канд. психол. наук: спец 19.00.07 / *Педагогічна та вікова психологія.*, Івано-Франківськ, 2007. С. 20.
35. Ребінь Л. О. Феномен поваги/ неповаги як соціокультурний чинник психотерапевтичної допомоги в структурно-психодинамічному підході// *Методичні рекомендації щодо врахування соціокультурних чинників в теорії та практиці психотерапевтичної допомоги особистості.* К., 2013. 117 с.
36. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека: учеб. Санкт-Петербург: ООО Издательство Речь, 2006. 365 с.
37. Савчин М.В., Василенко М.В. Вікова психологія: навч. посіб. К.: Академ. видав, 2005. 360 с.
38. Селіверстов С. І. Деякі проблеми адаптації студентів першого курсу у вищому навчальному закладі. [Текст] *Проблеми освіти: наук. пед. зб.* К., 1997. № 10. С. 135-139.
39. Селенина, Е.В. Социально-трудовая адаптация детей группы риска [Текст] / *Вопросы психологии.* 2006. № 6. С. 48-58.
40. Слостенина В. А. Методика и технология социального педагога: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. зав. Москва: Академия, 2001. 208 с.
41. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка і соціальна робота.* К, 2006. №16. С. 133 - 147.

42. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями / Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З.З. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.
43. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика: підручник. К.: ВД Слово, 2013. 65 с.
44. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. К: ДЦССМ, 2002. 132 с.
45. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика : навч. посіб.3-тє вид., перероб. і доп. / Л. Т. Тюття, І. Б. Іванова. К.: Знання, 2014. 575 с.
46. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика. М.: Генезис, 2003. 272 с.
47. Фурман А. В. Методика визначення особистісної адаптованості школярів. Донецьк: Ровесник, 1993. 22 с.
48. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 196 с.
49. Холостова Е. И. Социальная работа: учеб. пособ. Изд 2-е. Москва: Дашков и К, 2005. 668 с.
50. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

**МЕТОДИКА «МОНІТОРИНГ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ» (І. РОЖКОВА) - ТЕСТ
Методика «Моніторинг соціалізації особистості (І. Рожкова)»**

Мета: Виявити рівень соціальної адаптованості, активності, автономності та схильності до гуманістичних(моральних) норм.

Інструкція: Тобі пропонується тест, який включає 20 тверджень. Уважно прочитай кожне з них та виріши, наскільки воно тебе характеризує. У бланку слід зазначити відповідь, базуючись на таких оцінках: 4- завжди, 3 – майже завжди, 2 – іноді, 1 – дуже рідко, 0 – ніколи.

1. Прагну догодити рідним та близьким.
2. Вважаю, що завжди треба чимось відрізнитися від інших.
3. За щоб я не взявся - досягаю успіху.
4. Я вмю прощати.
5. Я прагну чинити так само, як і всі мої товариші.
6. Мені хочеться бути попереду інших в будь-якій справі.
7. Я стаю впертим, коли упевнений, що я правий.
8. Вважаю, що робити людям добро - це головне у житті.
9. Прагну чинити так, щоб мене хвалили оточуючі.
10. Спілкуюся з товаришами, відстоюю свою думку.
11. Якщо я щось задумаю, то обов'язково зроблю.
12. Мені подобається допомагати іншим.
13. Мені хочеться, щоб зі мною всі дружили.
14. Якщо мені не подобаються люди, то я не буду з ними спілкуватися.
15. Прагну завжди перемагати і вигравати.
16. Переживаю неприємності інших, як свої.
17. Прагну не сваритися з товаришами.
18. Прагну довести свою правоту, навіть якщо з моєю думкою не згодні оточуючі.
19. Якщо я беруся за справу, то обов'язково доведу її до кінця.
20. Прагну захищати тих, кого ображають.

Щоб швидше і легше проводити обробку результатів, необхідно виготовити для кожного бланк, в якому проти номера судження ставиться оцінка.

1.	5.	9.	13.	17.
2.	6.	10.	14.	18.
3.	7.	11.	15.	19.
4.	8.	12.	16.	20.

Обробка результатів:

- 1.Середню оцінку соціальної адаптованості отримують при додаванні всіх оцінок першого рядка і діленні цієї суми на п'ять.
- 2.Оцінка автономності вираховується на основі аналогічних операцій із другим рядком.
3. Оцінка соціальної активності - з третім рядком.
- 4.Оцінка схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) - з четвертим рядком.

Якщо отримується коефіцієнт більше трьох, то можна констатувати високий ступінь соціалізованості; якщо ж він більше двох, але менше трьох, то це свідчить про середній ступінь розвитку соціальних якостей. Якщо коефіцієнт виявиться менше двох балів, то можна припустити, що окрема особа (або група) має низький рівень соціальної адаптованості.

Додаток Б.

Методика «Визначення особистісної адаптованості» (А. В. Фурман)

Автор: А. Фурман

Тест-опитувальник особистісної адаптованості містить:

І. Бланк, що заповнюється кожним учнем індивідуально. Тут наведений приклад заповнення даної таблиці. У таблиці 1 дається взірць заповнення бланку. Верхня частина - дані про опитуваного та коротка інструкція, нижня - висновок психолога, а середня - це таблиця, що складається з одного запитання, п'ятнадцяти складових зовнішнього і внутрішнього світу особистості та п'яти можливих варіантів відповідей у кожному випадку. При цьому все поле життєдіяльності людини розділено на **чотири сфери**: "робота", "сім'я", "вулиця", "власне Я", і в кожній із цих сфер зафіксовані найголовніші компоненти, з якими він постійно вступає у взаємодію (товариші, близькі тощо). Отож **шляхом самооцінки** опитуваний визначає своє ставлення до навколишнього світу, оточуючих його людей і самого себе.

Тестовий матеріал

Інструкція: Любий друже! Прочитай уважно запитання, що подані зліва, і постав навпроти нього знак "+" справа залежно від того, яке місце в Твоєму житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття. Опитувальник допоможе визначити рівень твоєї адаптованості до життя, ступінь гармонійності у взаєминах з оточенням.

№ п/п	Спробуй реально поглянути на свої взаємини з навколишнім світом та оцінити за п'ятибальною шкалою своє ставлення до;	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне, невизначене	Негативне	Вкрай негативне
	І ЛІЦЕЙ					
1	До товаришів					
2	До вчителів					
3	Класного керівника					
4	До навчальних предметів					
5	Школи та її вимоги в цілому					
	ІІ СІМ'Я					
6	До матері					
7	До батька					
8	До брата, сестри					
9	До бабусі і дідуся, родичів					
	ІІІ ВУЛИЦЯ					
10	До найближчих друзів					
11	До знайомих, товаришів					
12	До батьків твоїх друзів					

13	До сусідів					
	VI ВЛАСНЕ Я					
14	До своєї поведінки, своїх учинків					
15	До внутрішнього Я: Бали Я-образу чи Я-концепції					
Бали						
Усього балів						

Подані варіанти відповідей диференціюються на позитивні (дуже позитивне, позитивне) та негативні (вкрай негативне, негативне). Зрозуміло, що при обробці результатів бальні оцінки в обох випадках будуть істотно різнитися між собою, більше того, взаємо виключати одна одну. Одна, а тим більше дві-три негативних відповіді істотно знижують показник рівня особистісної адаптованості особистості. А якщо до цього додається ще кілька оцінок, які характеризують нейтральне ставлення і які цілком слушно не беруться до уваги, то загальна картина соціально-психологічної адаптації особистості набуває непривабливих обрисів. Забігаючи наперед, зауважимо, що саме з таким випадком ми маємо справу у наведеному прикладі (*див. табл.*). учениця набрала 34 бали, що відповідає *рівню ситуативної дезадаптованості*.

2. Ключ

За шкалою ставлень відповідь "дуже позитивне" оцінюється 5 балами, "позитивне" - 4, "нейтральне" і за відсутності самооцінки - 0, "негативне" - -4 (*мінус чотири*) і "вкрай негативне" - -5 (*мінус п'ять*) балами.

Процедура підрахування кінцевого результату передбачає підсумування позитивних і негативних оцінок. Отримане число є первинним результативним показником за шкалою особистісної адаптованості особистості (так звана "сира" оцінка).

Наприклад (*див. табл. 1*). $(6 \times 5) + (2 \times 4) + (-4) = 34$, що за *табл. 4* відповідає ситуативній дезадаптованості.

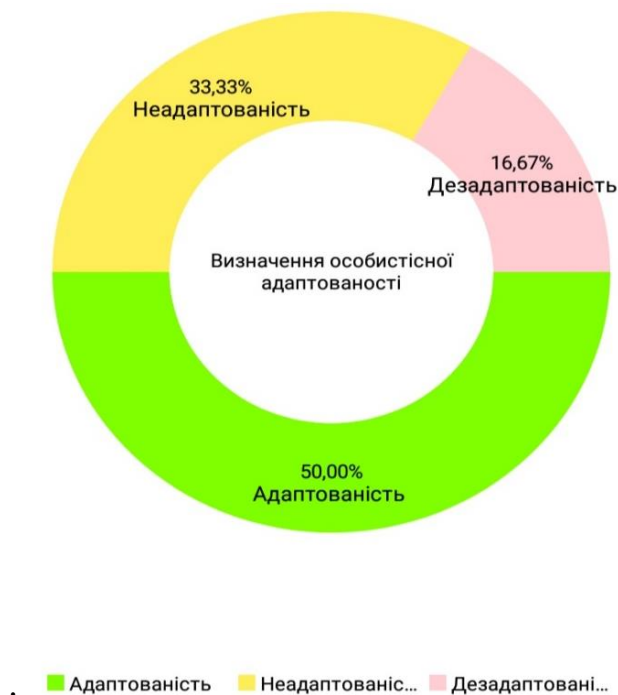
Класифікація показників особистісної адаптованості.

Вид соціально-психологічної адаптації	Рівні функціонування особистісної адаптованості	Показники адаптованості
I Адаптованість	1. А)максимальний	75
	Б)дуже високий	73-74 69-72
	Високий	64-68
II Неадаптованість	2.середній	57-63
	3.низький	
III Дезадаптованість	4.неочевидний	50-56
	очевидний	40-49
III Дезадаптованість	5. ситуативний	30-39
	6.стійкий	21-29
	очевидний	
III Дезадаптованість	7. А)критичний	0-20
	Б)супер-критичний	

Додаток В.

Результати вивчення соціальної адаптації та особистісної адаптованості учнів 10 класу математичного профілю Ніжинського педагогічного обласного ліцею

Рис.1.Визначення особистісної адаптації

Тест 2. Моніторинг соціалізації особистості.
Рис2.Визначення рівня соціальної адаптованості.

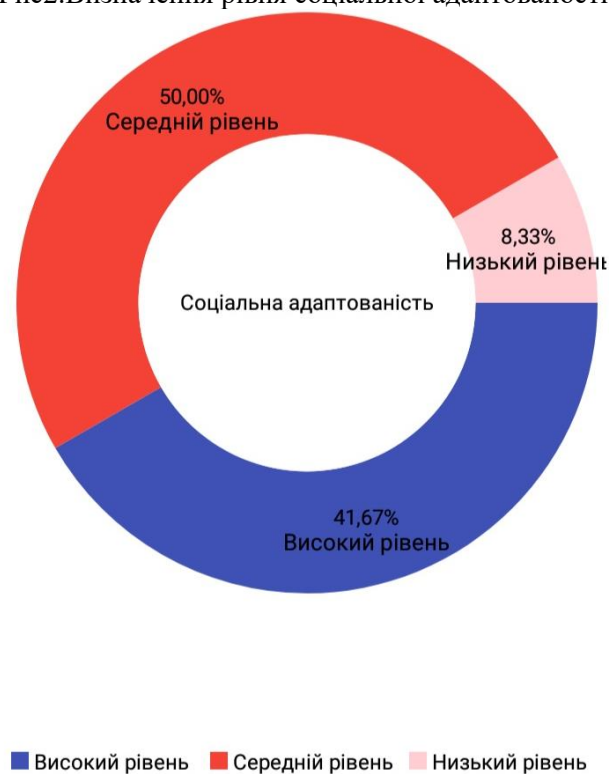
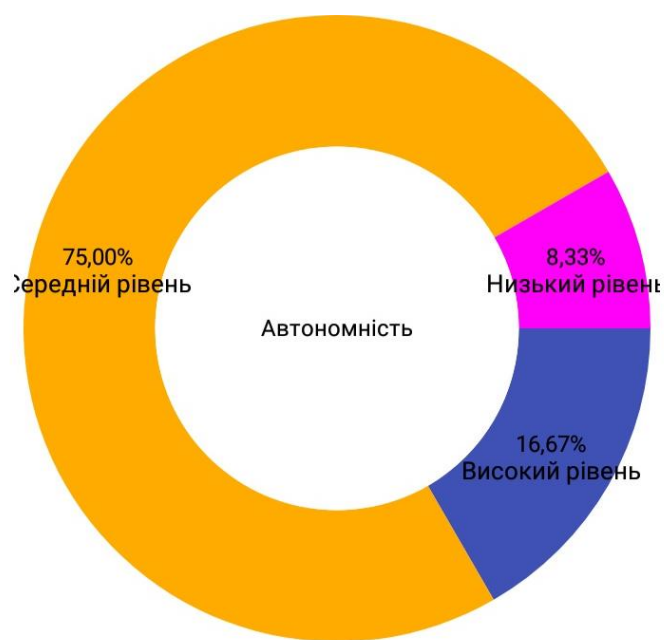
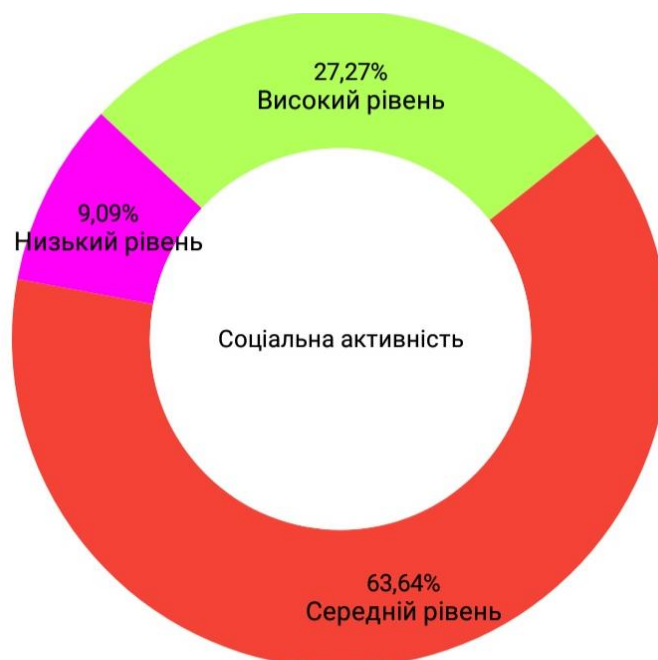

Рис.3.Визначення рівня автономності

■ Високий рівень ■ Середній рівень ■ Низький рівень

Рис.4.Визначення соціальної активності

■ Високий рівень ■ Середній рівень ■ Низький рівень

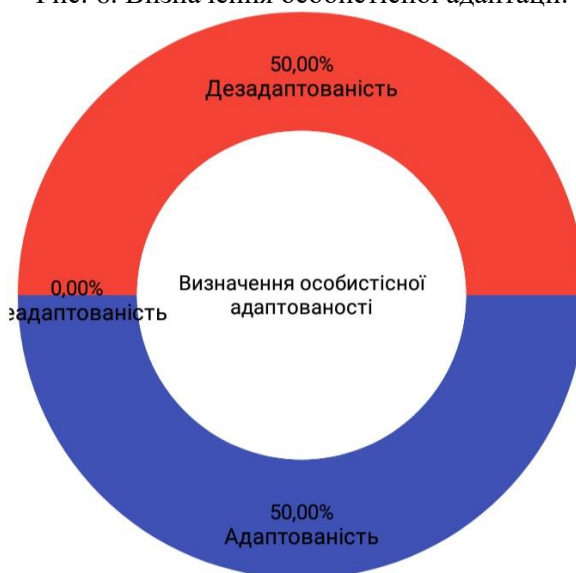
Рис.5.Визначення схильності до гуманістичних норм

■ Високий рівень ■ Середній рівень ■ Низький рівень

Результати вивчення соціальної адаптації та особистісної адаптованості учнів 10 класу Київського військового ліцею

Рис. 6. Визначення особистісної адаптації.

■ Адаптованість ■ Неадаптованість ■ Деадаптованість

Рис.7. Визначення рівня адаптованості

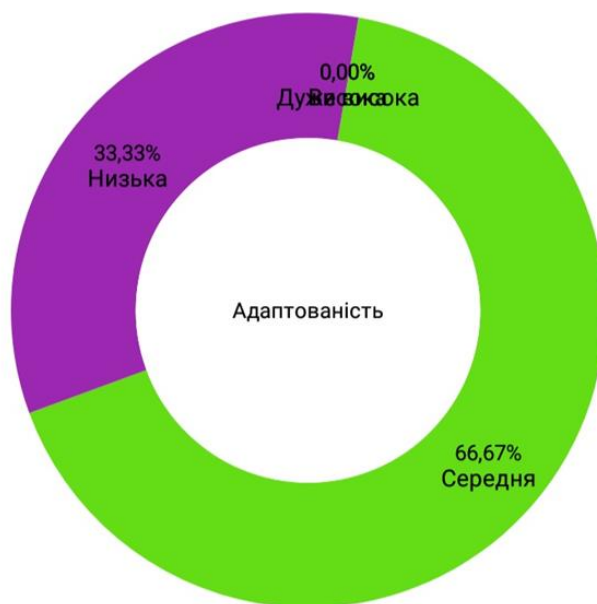

Рис.8 Визначення рівня дезадаптованості

Додаток Г.

Неадаптованість

Є аналогом терміна «синдром Пітера Пена» можна вважати неологізм "кідалт" - від англійських слів kid (дитина) та adult (дорослий). Щоправда, між цими типами є невеличка різниця: якщо "Пітер Пен" досить інфантильний, соціально неадаптований, і йому по кишені лише іграшкові машинки, то "кідалт" може зробити гарну кар'єру, їздити на дорогій іномарці; його вчинки багато в чому незрілі й інфантильні.

Психологи вважають, що для **синдрому Пітера Пена** характерні:

Соціальна безпорадність - у такого чоловіка (особи), зазвичай, немає справжніх друзів. Самотність - узагалі один з його життєвих тягарів. Він не цінує спілкування і з надзвичайною легкістю маніпулює друзями, зраджує їх, не відчуваючи при цьому ані найменшої провини. «Пітеру Пену», як і дитині, складно розібратися самому, «що таке добре і що таке погано». Він самотній у світі, і ця ситуація панічно його лякає, хоча він нічого не робить для її виправлення.

Емоційна неадекватність - реакції «Пітера Пена» в більшості випадків неадекватні й незрілі: якщо він незадоволений, то дратується й лютиться, мало не тупаючи ногами; якщо розчаровується, то жаліє себе; якщо ж радіє, то мало не до істерики.

Залежність від матері - у чоловіка із синдромом Пітера Пена амбівалентне (двоїсте) ставлення до матері. Роздратування від її вчинків, слів, вигляду, бажання звільнитися від її впливу може поєднуватися із сильним почуттям провини перед нею. У дитинстві, щоб домогтися від матері бажаного, особливо матеріального, він усіляко намагається викликати почуття жалю до себе. 35-річний Женя каже: Я живу з батьками. Мені так зручно, всі побутові проблеми вирішує мама. Приходять друзі - мама накриває на стіл. Батьки часто допомагають мені матеріально. І я не планую найближчим часом змінювати своє життя чи переїжджати".

Залежність від батька - контакту й дружби ніяк не виходить. «Пітер Пен» жадає духовної близькості з батьком, але той не проявляє до нього ні любові, ні схвалення. У зрілому віці «Пітер Пен» продовжує ідеалізувати свого батька. Звідси — проблеми в стосунках зі старшими та з керівництвом.

Поведінка страуса - він ніколи не визнає своїх помилок і не вміє (та й не хоче) вибачатися. Як страус ховає голову в пісок і не помічає проблем, сподіваючись, що "якось воно буде". До речі, він завжди майстерно "звалює" свою провину на інших.

Сексуальна залежність - соціальна безпорадність поширюється і на взаємини із прекрасною статтю. Підлітком він починає шукати собі подругу, але його незрілість зазвичай відштовхує дівчат. "Пітер Пен" дуже боїться відмови й ховає свою інфантильність та недосвідченість під маскою безсердечного бувалого хлопця, який пройшов Крим, Рим і мідні труби. Він хвалиться перед знайомими своїми удаваними перемогами, а насправді сексуальне життя починає досить пізно, дуже цього соромиться і часто ухиляється від розмов про секс.

Зрештою, якщо уважніше придивитися до оточення, то "Пітера Пена" серед чоловіків (як, зрештою, і серед жінок) легко помітити. Найголовніше, що всім, і насамперед собі самому, *він завдає чимало клопоту через свою хронічну безвідповідальність, постійне зволікання у важливих справах і*

вперте небажання дивитися правді в очі. А ще - він часто завдає болю тим, хто його щиро любить. Парадокс у тому, що "Пітер Пен" жадає уваги й любові від інших, але при цьому легко "плює в душу" цим іншим.

"Пітер Пен" не хоче дорослішати, бо чудово знає, що дорослий чоловік повинен узяти на себе відповідальність за сім'ю. А вічного хлопчика думка про те, що доведеться піклуватися про когось іншого (наприклад, про дружину та дітей), дуже лякає. А як же він сам? Як же його плани й проекти? Як же улюблені «іграшки»? Ні, відповідальність - це зовсім не для нього.

Зрозуміло, що причини такої поведінки коріняться в дитинстві. У більшості випадків у «Пітера Пена» - унікальна, неповторна й досконала мама (приголомшливо вродлива, надзвичайно розумна, дуже добра), яка оселила в серці сина вічне прагнення до досконалої жінки. «Жінок у тебе може бути багато, а мама - одна. Ніхто не любитиме тебе так, як я» - нерідко повторює мама синові-підлітку, і він починає вірити в ідеальну жінку. Але ж насправді такої не існує, що, врешті-решт, починає розуміти і сам «Пітер Пен»(хоча й не завжди). Батько ж не відіграє значної ролі у вихованні сина: він або не витримав тиску досконалості й давно втік від своєї «ідеальної» дружини, або й сам поводить себе інфантильно. Дуже часто кідалтами стають діти із заможних сімей, за яких батьки вирішували всі їхні життєві проблеми й не привчали до «дорослої» реальності. Діти ж, які виростають у так званих неблагополучних сім'ях, — дорослішають зазвичай дуже рано.

Додаток Д.

Тренінгова Програма ефективної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах

Враховуючи, результати вивчення рівня соціальної адаптованості підлітків ми розробили Тренінгову Програму ефективної адаптації старших підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Програма тренінгу виступає як один із заходів психологічної та педагогічної допомоги підліткам старшого віку з проблемами соціальної адаптації, яка спрямована на розвиток і посилення власного «Я», формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішного вирішення проблем адекватними конструктивними способами і гармонійної взаємодії в соціумі.

Мета даної програми - створення умов для розвитку необхідних навичок і формування адекватних, конструктивних способів вирішення проблем, що дозволяють протистояти негативним ситуаціям у підлітків зі складнощами соціальної адаптації.

Завдання:

- 1) розвиток комунікативних навичок;
- 2) формування навичок самопізнання;
- 3) навчання адекватним способам ефективного вирішення конфліктних ситуацій;
- 4) усвідомлення особистісних цінностей і відповідальності за наслідки своєї поведінки;
- 5) створення умов для визначення життєвих цілей і самовизначення.

Програма призначена для підлітків зі складнощами соціальної адаптації. Як правило, це діти з сімей, що зіткнулися зі складною життєвою ситуацією, яка призвела до спотворення процесів соціалізації та соціальної адаптації.

Прогнозовані результати і критерії ефективності роботи:

- наявність у підлітків з труднощами соціальної адаптації адекватних навичок спілкування, навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій;
- наявність досвіду самопізнання;
- сформованість навичок вирішення життєвих проблем, сприйняття і надання соціальної підтримки в складних життєвих ситуаціях;
- усвідомлення особистісних цінностей;
- посилення особистісних ресурсів, що дозволяють позитивно сприймати майбутнє;
- сформованість здатності приймати відповідальність за власну поведінку;
- наявність реального життєвого плану.

Заняття № 1 «Знайомство»

Мета: ознайомити учнів з метою тренінгу; створити ефективну робочу атмосферу в групі; сформувані норми і правила роботи в групі.

Вправа 1 Знайомство.

Знайомство учасників один з одним, створення умов для довірливого спілкування. Учасники по черзі називають своє ім'я і якість, яке найбільш характерно для них.

Вправа 2 «Інтерв'ю в парах».

Мета: розвиток навичок самопрезентації, емпатії, почуття приналежності до групи через взаємодію з кожним членом групи один на один; створення умов для довірливого спілкування. Група розбивається на пари. За обмежений час (10 хвилин) ставиться завдання зібрати один про одного якомога більше інформації. Потім учасники представляють один одного. Форма подання наступна: один учасник встає за спину партнеру по спілкуванню, кладе йому руки на плечі і розповідає про нього від першої особи, все, що дізналася про нього. Потім учасники міняються місцями.

Вправа 3 «Пошук спільного».

Мета: знайомство, увага до особистості іншого і усвідомлення проявів своєї особистості. Група ділиться по двоє, знаходять певну кількість загальних ознак, потім двійки об'єднуються в четвірки з тією ж метою. Кінцева мета об'єднання всієї групи і пошук загального серед усіх учасників.

Вправа 4. «Ніхто не знає, що я ...».

Мета: підвищення згуртованості, особистісне розкриття учасників, розширення уявлень про себе, створення умов для довірливого спілкування. В руках ведучого м'яч, він вимовляє фразу: «Ніхто не знає, що я ...» і закінчує її, після чого кидає м'яч іншому учаснику вправи. Виконання завдання триває до тих пір, поки м'яч не побуває у кожного.

Вправа 5. «Зворотній зв'язок».

Мета: отримання інформації ведучим про емоційний стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи.

Можна використовувати ритуальну іграшку, яка передається по колу під час висловлювання учасників.

Вправа 6. «Прощання».

Учасники обговорюють заняття: Що сподобалося?

Позначити закінчення заняття.

Заняття № 2 «Контакт»

Мета: познайомити учнів з основними прийомами ефективного спілкування; сформувати вміння і навички встановлення контакту в міжособистісному спілкуванні; розташувати співрозмовника до себе, викликати його довіру, привернути інтерес до себе (вербальні і невербальні способи встановлення контакту).

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчувають).

Вправа 2. Психогімнастична вправа «Заєць - заєць».

Мета: емоційна розрядка, створення атмосфери працездатності в групі. Група задає єдиний ритм: два хлопки в долоні, два хлопки по колінах. Під час ударів в долоні потрібно двічі назвати своє ім'я, під час ударів по колінах, спочатку назвати своє ім'я, потім назвати ім'я того, кому передається хід. Для ускладнення темп можна збільшувати.

Вправа 3. «Контакт».

Мета: знайомство учнів з навичками встановлення контакту. Учасники стають в коло. На рахунок «один» без слів і не сходячи з місця, встановити контакт очима з кимось із учасників заняття, на рахунок «два» почати виконувати однаковий рух.

Вправа 4. «Переманювання».

Мета: продовження знайомства учасників з навичками встановлення контакту, стратегії поведінки в спілкуванні. Група розбивається на дві рівні частини. Одна підгрупа сідає на стільці, друга встає за спиною. Завдання тих, хто сидить невербально встановити контакт з іншими сидячими і помінятися місцями. Завдання, тих хто стоїть відстежити встановлення контакту і не дати помінятися місцями, тих, хто сидить, поклавши руки на плечі.

Вправа 5. «Черга».

Мета: тренування вербальних і невербальних навичок встановлення контакту. З групи вибирається кілька людей, з яких один - ведучий. Решта стають один за одним, зображуючи чергу. Завдання ведучого пройти до каси кінотеатру без черги; він вступає в контакт з кожним хто стоїть, намагаючись досягти своєї мети. При цьому деякі учасники, які стоять в черзі, можуть мати свої ролі. Наприклад, не пропускати нахабу до каси, або взяти його собі в компаньйони для чого-небудь.

Після програвання даної сценки група аналізує вербальні і невербальні компоненти, що сприяють або перешкоджають встановленню контакту і досягнення мети. Бажано, щоб сценка була програна кілька разів.

Вправа 6. Завершення заняття.

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень. Позначити закінчення заняття.

Заняття № 3 «Вчимося слухати і розуміти один одного»

Мета: сформувати атмосферу довіри в групі, розвинути навички активного слухання, прийому і передачі інформації.

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчувають).

Вправа 2. «Допитливий».

Мета: емоційна розрядка, створення атмосфери працездатності в групі. Ведучий називає якусь букву з числа поширених в українському алфавіті, після чого починає ставити іншим учасникам короткі питання (кожному одне питання). Відповіддю на них повинні служити слова, що починаються на цю букву. Досить часто ланцюжок питань-відповідей вибудовується в логічно пов'язану розповідь, але це не обов'язково. Головне тут не логіка, а оперативність реакції, вміння швидко придумувати багато питань і відповіді на них. Хто затримується з відповіддю більше, ніж на 2-3 секунди, або говорить слово, що починається на іншу букву, сам займає місце ведучого, називає нову букву і гра триває.

Вправа 3. «Іноземець та перекладач».

Мета: тренування навичок прийому і передачі інформації, розпізнавання і інтерпретації невербальних інформаційних сигналів, вміння ставити відкриті запитання.

У групі вибираються два учасники, один з яких грає роль іноземця, а інший роль перекладача. Іншим пропонується уявити себе журналістами, що знаходяться на прес-конференції приїхав до них гостя. «Іноземець» сам вибирає собі образ свого героя і представляється публіці. Журналісти ставлять йому запитання, на які він відповідає «іноземною» мовою. Насправді всі вправи проходять українською мовою. Завдання перекладача - коротко, стисло, але точно передати те, що сказав «іноземець». Таких пар у вправі може бути кілька.

В кінці вправи обговорюється, хто з перекладачів найбільш точно виконав інструкцію і хто більше всіх сподобався. Під час обговорення група часто приходиться до висновку, що неадекватна інтерпретація слів і невербальних сигналів залишає у людини відчуття того, що його ніхто не розуміє.

Вправа 4. «Зіпсований телефон».

Мета: розвиток навичок прийому і передачі інформації, виявлення групи факторів, що впливають на успішність прийому і передачі інформації, виявлення найбільш типових помилок, що виникають в цьому процесі.

Вибирається 5 осіб з членів групи - безпосередніх учасників вправи. Решта - спостерігачі і слухачі. Їм повідомляється, що в групі буде зачитаний текст, який вони повинні будуть передавати один одному по пам'яті, не роблячи ніяких записів і позначок. Після цього в колі залишається тільки один з п'ятерох, а четверо виходять за двері. Йому зачитують текст. Потім запрошується другий учасник. Перший повідомляє йому все, що запам'ятав. Потім запрошується наступний і так далі, поки текст не повторить останній, п'ятий учасник. Часто в результаті такої передачі зміст тексту спотворюється до протилежного. В процесі обговорення учасники висловлюють свої міркування з приводу причин виникнення помилок.

Вправа 5. Завершення заняття.

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень. Позначити закінчення заняття.

Заняття № 4 «Згуртування та довіра»

Завдання: сформувати взаємну довіру і вміння координувати спільні дії, продовжити роботу по згуртуванню учасників групи з використанням тілесно-орієнтованого підходу.

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчувають).

Вправа 2. «Поділ за ознакою».

Мета: емоційна розрядка.

Хтось з учасників виходить за двері. В цей час група ділиться на дві частини по якомусь видимому ознакою (дівчата - хлопці, чорняві - світловолосі). Завдання повернувся та визначити ознаку, за яким розділилася група.

Вправа 3. «Зв'язування».

Мета: дана вправа зближує групу в фізичному сенсі, що як наслідок, викликає і психологічний ефект зближення. Сприяє згуртуванню, так як таке переміщення, особливо що виконується на швидкість, вимагає чіткої координації дій і створює відчуття спільного ризику, а це як відомо, зближує.

Група шикуються у колону по одному, в лівій руці кожного протягнутий уздовж групи канат. Учасникам дається завдання щільно скрутитися за годинниковою стрілкою в «рулет», після чого ведучий обв'язує групу залишилися кінцем каната на рівні пояса. В такому стані групу просять переміщатися по приміщенню по траєкторії, що задається ведучим. Можливе додаткове завдання: в процесі переміщення кожен з учасників повідомляє один цікавий факт про себе, а після завершення вправи інші підлітки згадують ці факти. Ведучому слід уважно стежити за траєкторією руху групи, щоб уникнути зіткнення учасників з нерухомими предметами. Час виконання 2-3 хвилини.

Вправа 4. «Завершення».

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень. Позначити закінчення заняття.

Заняття № 5 «Ми команда»

Завдання: розвинути групову згуртованість за рахунок зміцнення почуття «ми» і інтегрування навичок вербального і невербального спілкування в груповій взаємодії; допомогти учням усвідомити стратегії поведінки в стресовій ситуації.

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчувають).

Вправа 2. «Асоціації».

Мета: емоційна розрядка.

В руках ведучого м'яч, він називає асоціацію на слово і в свою чергу кидає м'яч на учаснику групи. М'яч перекидається до тих пір, поки не побуває у кожного.

Вправа 3. «Безлюдний острів».

Мета: вправа використовується для дослідження процесу прийняття рішення групою. Основна ідея вправи - вміння поєднувати групове рішення і індивідуальний вибір, а також приймати і поважати вибір іншої людини.

Учасники діляться на підгрупи по 4-5 чоловік. Ведучим задається інструкція, що в результаті корабельної аварії кожна підгрупа потрапляє на безлюдний острів. Завдання кожної підгрупи - «облаштуватися і налагодити життя на острові», зобразивши все це на груповому малюнку. В результаті виходить кілька малюнків- «островів». Під час виконання завдання ведучий зберігає відсторонену позицію. Далі слід обговорення, в якому бере участь вся група. Звертається увага на те,

як здійснювалася взаємодія в кожній підгрупі, як розподілялися «ролі» між учасниками, як підгрупа приймала рішення, які були труднощі, неприємні моменти, що вони зробили для їх вирішення і до якого підсумку вони в результаті прийшли.

Вправа 4. «Прощання».

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень.

Заняття № 6 «Конфлікт»

Мета: проаналізувати сутність конфліктів і причини їх виникнення; допомогти учням усвідомити стиль своєї поведінки в конфлікті; навчити навичкам конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Вправа 1. «Привітання»

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчувають).

Вправа 2. «Конфлікти».

Мета: актуалізація знань про різні стилі поведінки в ситуаціях міжособистісного конфлікту, їх демонстрація на життєвих прикладах.

Учасникам пропонується кілька конфліктних ситуацій, розвиток яких вони розігрують в парах. Ще кілька ситуацій можуть придумати самі підлітки. Утворені сценки обговорюються в колі.

Приклади конфліктних ситуацій:

А) Ти домовився іти на дискотеку з друзями з нагоди дня народження. А батьки кажуть: «Нікуди не підеш проти ночі, маленький ще!».

Б) Друг взяв у тебе книгу і обіцяв повернути її через тиждень. З тих пір пройшов місяць, а книгу він так і не повернув. А вона конче потрібна тобі для підготовки домашнього завдання. Вчора ти подзвонив додому і нагадав про книгу, він обіцяв її принести. А сьогодні каже: «Вибач, я забув, куди її поклав, і тепер не можу її знайти».

Вправа 3. «Агресивний контакт».

Мета: вправа спрямована на вироблення навичок неагресивної відповіді на тиск і агресію. Вправа складається з двох частин.

Частина 1. Пропонується якась конфліктна ситуація, наприклад: один забувся про зустріч, про яку ви домовилися заздалегідь. Учасникам пропонується в формі рольової гри відповісти трьома способами (невпевнений, впевнений, агресивний) на поведінку винуватця ситуації. Правильних відповідей тут не існує. Під час обговорення акцентується увага на тому, яке враження справляють різні відповіді, в яких ситуаціях відповіді здаються доречними?

Частина 2. Бланки з агресивними висловлюваннями. Учасникам групи дається короткий опис семи прийомів відповіді на агресію. Важливо відзначити, що мета застосування цих прийомів - не допустити нарощування агресії, тому у відповідях виключаються сарказм, агресія.

Учасники діляться на підгрупи по 3-5 чоловік, кожна з яких отримує бланк з написаними на ньому агресивними фразами. Завдання учасників в підгрупах - вписати в бланк варіанти відповідей,

використовуючи один із прийомів. На роботу дається не більше 7 хвилин, мотивуючи це тим, що в розмові зазвичай немає часу довго думати над відповіддю. Далі підгрупи обмінюються вдалими варіантами відповідей в колективному обговоренні.

Вправа 4. «Прощання».

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень.

Заняття № 7 «Цінності і наслідки»

Мета: допомогти учням усвідомити особистісні цінності і особисту відповідальність за наслідки своєї поведінки; сформувані навички оцінки проблемної ситуації і прийняття рішення.

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчують).

Вправа 2. «Стан».

Мета: емоційна розрядка.

По черзі, по колу учасники дивляться на сусіда зліва і вербалізують його стан. При точному описі - сусід підтверджує, при неточному - коригує.

Вправа 3 «Будиночки».

Мета: розвиток згуртованості групи, емпатії, діагностика відносин в групі. Вправа виконується в кілька етапів. На першому етапі кожен учасник тренінгу на ватмані знаходить місце і малює будиночок (важливо, щоб ватман був великим, щоб усім вистачило місця). Коли всі малюнки готові, учасники розповідають про те, хто міг би жити в такому будинку (характер, звички, улюблені заняття). На наступному етапі кожен учасник вибирає 3-4 найбільш привабливих будиночка і малює до них доріжки. Таким чином, отримуємо містечко. На третьому етапі група придумує і записує назву отриманого населеного пункту. На останньому етапі група домальовує в містечку все, що необхідно «для життя» (парки, дерева, магазини).

Під час рефлексії після вправи відзначаються самі найпривабливіші «райони міста». Малюнок також можна вивісити в аудиторії до кінця занять.

Вправа 4. «Прощання».

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень.

Заняття № 8 «Життєві перспективи»

Мета: навчити учнів ставити перед собою реальні життєві цілі, враховуючи свої здібності і бажання; навчити знаходити способи досягнення бажаного.

Вправа 1. Привітання.

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчують).

Вправа 2. «Правда - брехня».

Мета: емоційна розрядка, створення атмосфери працездатності в групі. Кожному учаснику пропонується згадати або придумати будь-яку історію. Історії розповідаються по черзі кожним учасником групи. У той же час кожен учасник письмово фіксує: правду чи брехню він почув. Після того, як висловляться всі учасники, перевіряються результати. За кожен правильну відповідь присвоюється 1 бал. При аналізі обговорюються стратегії визначення істинності-хибності висловлень, невербальна сторона спілкування - ознаки брехні в невербальному поведінці.

Вправа 3. «Мафія».

Мета: створення ситуації для вироблення навичок партнерського спілкування: встановлення контакту, прийому і передачі інформації, активного слухання, аргументації. Перш за все учасникам пропонується представитися, вибрати будь-яке ім'я і будь-яку соціальну роль для подальшої гри. Наприклад: «Моніка - власниця квіткового магазину». На другому етапі гри лунають картки, де теж задані певні ролі: мирний житель, мафія. Ведучий пропонує учасникам закрити очі («Приходить ніч - все сплять»), очі відкриває мафія і без слів домовляється, кого вона вб'є. На третьому етапі гри повідомляється, хто вибуває з гри. Завдання групи - в ході обговорення обчислити мафію. За допомогою прямого голосування група вирішує, кого вона «уб'є», цей учасник вибуває з гри. Якщо в результаті останнім залишається мирний житель, то перемагають мирні жителі, якщо все мирні жителі гинуть, то перемагає мафія. Під час аналізу обговорюються ролі, які обрали учасники групи (подобу - протилежність), також важливо відзначити, змінювалося чи поведінка учасників при отриманні тієї чи іншої ролі, обговорюються стратегії поведінки, прийоми аргументації. Вправа дає багатий матеріал як для розуміння ефективності партнерів по спілкуванню, так і оцінки ефективності власної стратегії.

Вправа 4. «Прощання».

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування. Учасники тренінгу по черзі бажають один одному, щось добре на наступний тиждень.

Заняття № 9 (підсумкове)

Мета: завершити роботу в групі отримати зворотній зв'язок між учнями і вчителем; діагностувати внутрішньогрупову динаміку в кінці роботи групи; створювати позитивну атмосферу для подальшого спілкування всередині групи; закріпити отримані навички прийняття групового рішення і вироблення стратегії виконання завдання групою в цілому.

Вправа 1. «Привітання».

Самовизначення учнів (з чим вони прийшли на групу, як себе зараз відчують).

Вправа 2. «Автопортрет».

Мета: розвиток уяви, отримання зворотного зв'язку від учасників групи, розвиток саморефлексії і сенситивності.

Учасникам дається папір і розкривається наступне завдання: «Уявіть собі, що ви - великі художники, що працюють в різних напрямках. Ви отримали пропозиції брати участь у виставці, але для цього потрібно намалювати свій автопортрет ».

Заохочується творчий підхід (рисунок в символічній, абстрактній манері), єдина умова - малюнок підписувати не можна. Коли всі портрети готові - вони здаються ведучому. Ведучий роздає малюнки учасникам і намагається це зробити так, щоб роботи не попадалися авторам.

Вправа 3. «Картина».

Мета: спільна дія для підвищення згуртованості групи, поліпшення настрою в кінці тренінгу; створення атмосфери емоційного єдності.

Ведучий починає «малювати» картину без фарб, словами описує один елемент. Наприклад: «Я беру полотно і малюю на ньому лінію горизонту». Після чого «картина» передається наступному учаснику, який «малює» на ній свій елемент. Коли «картина» повертається ведучому, він промовляє, які елементи були «намальовані» учасниками.

Вправа 4. «Побажання».

Мета: отримання зворотного зв'язку від учасників групи, психологічна підтримка.

Заздалегідь готуються аркуші формату А4 (можна використовувати кольоровий папір). Кожен учасник на аркуші пише своє ім'я і передає сусідові зліва. Кожен учасник отримує листок з ім'ям і пише побажання господареві імені, після чого лист знову передається сусідові зліва. Вправа виконується до тих пір, поки всі підлітки не отримають листки зі своїми іменами і побажаннями групи.

Отримання інформації ведучим про стан учасників. Оцінка ефективності роботи групи. Позитивний особистісний зворотний зв'язок в кінці заняття, є умовою створення довірливого спілкування.